هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى

قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزدى

قومۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى نەشىر قىلدۇردى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى
—K—

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەلىكە مۇھەممەد
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى

*　*　*

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (K) نەشىر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن كوچىسى №4 پوچتا نومۇرى 830001)
«بوغدا» كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەڭگوڭتىڭ ھۆججەت
بېسىش مەركىزى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787 مىللىمېتر 1/32 باسما تاۋىقى: 7.75 قىستۇرما ۋارىقى: 3
1997-يىل 8-ئاي 1-نەشرى
1997-يىل 8-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1—4000
ISBN7—5372—1329—1/H • 12
باھاسى: 15.00 يۈەن

قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەھكىمە ۋالىسى ئابدۇراخمان كىرىم، مۇئاۋىن ۋالى
توختىخان ئىسمايىل ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپى تۇردى ئابلا قۇمۇل شىۋىسى
ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش ئۈستىدە.

تەتقىقاتچى مىر سۇلتان ئوسمانوۋ تاۋۇش بەرگۈچى پاتەمخان بىلەن تەكشۈرۈش
ئۈستىدە(كۆرسەتمە)

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خادىملىرى تۆمۈرتىدە

قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا پىكىر ئېلىش يىغىنىغا قاتناشقان قۇمۇل زىيالىيلىرى

بېغىشلىما

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يۈز يىلدىن بېرى نۇرغۇن ئالىملار دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر شېۋە. بۇ شېۋە ھەققىدە چەت ئەللەردە ۋە مەملىكىتىمىزدە بىرمۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ شېۋىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ يورۇتۇپ بېرىش ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم بىر ئىلمىي ۋەزىپە ئىدى. بۈگۈن بۇ ۋەزىپىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدا مول ئىلمىي تەجرىبىگە ئىگە پروفېسسور مىرسۇلتان ئوسمانوف يېتەكچىلىكىدىكى ئىلمىي كوللېكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ، مۇشۇ قىممەتلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقىپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىكى بىر زور ئۇتۇقىمىز.

بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى بىلەن بىزنىڭ بۇ ساھەدىكى مۇھىم بىر بوشلۇقىمىز تولدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى يەنە بىر قېتىم قەددىنى كۆتۈردى.

مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىكى رەھبىرىي يولداشلارنى، ئەمەلىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى، قەدىرلىك شاگىرتىم، كەسىپدىشىم مىرسۇلتان ئوسمانوفنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن.

ئىبراھىم مۇتىئى

1996-يىل 11-ئاينىڭ 12-كۈنى

قۇمۇل شېئىرلىرى تەكشۈرۈش مەخسۇس
گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ئىسىملىكى

باش يېتەكچى: ئابدۇراخمان كېرەم (قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ
مۇئاۋىن شۇجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى)
مۇئاۋىن يېتەكچى: توختىخان ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)
مەسئۇل يېتەكچى: تۇردى ئابلا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى)
كەسپىي يېتەكچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف (ئاپتونوم رايونلۇق
مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ
كادىرى، پروفېسسور)
گۇرۇپپا ئەزالىرى:
ئېلى ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلىقى،
كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
سائادەت كىچىك (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن
باشلىقى، مۇھەررىر)
سەمەت ئەسرا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)
ئايگۈل مەمەت (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)
يۇنۇس سادىق (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللىي - دىنىي ئىشلار
باشقارمىسىنىڭ كادىرى)

مۇندەرىجە

I كىرىش سۆز .... (1)

1. قۇمۇل شېۋسنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى .... (1)

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تاللىنىشى .... (11)

II فونېتىكا .... (20)

1. قۇمۇل شېۋسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا .... (20)

2. قۇمۇل شېۋسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر .... (21)

A سوزۇق تاۋۇشلاردا .... (21)

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى .... (21)

② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى .... (28)

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .... (29)

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى .... (29)

B ئۈزۈك تاۋۇشلاردا .... (31)

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى .... (31)

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .... (33)

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى .... (49)

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى .... (58)

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى .... (59)

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى ...... (60)

C ئاھاڭداشلىق .... (61)

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى .... (61)

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى .... (63)

III **قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى** .... (64)

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى .... (64)
2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى .... (66)
3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى .... (66)
4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (67)
5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (70)
6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (75)
7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (79)
8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (81)
9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (83)
10. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (87)

IV **قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر** .... (89)

V قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى .... (125)

VI قوشۇمچە .... (234)

1. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى ئىسىملىرىدىن ئۈلگىلەر .... (234)
2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى .... (238)
3. تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى .... (240)
4. قىسقارتمىلار .... (241)

I كىرىش سۆز

1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىن مەركىزىي دىئالېكت دائىرىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر شېۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا بىر قىسىم رۇس ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ھالدا بۇ شېۋە بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ توغرىدا بىر قىسىم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن ئەينى دەۋردىكى قازان داشۆسىنىڭ پروفېسسورى، رۇسىيىلىك ئالىم ن. ف. كاتانوف، ۋېنگرىيىلىك ئالىم ۋامبېرى، گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. لېكوك، روسىيىلىك تۈركولوگ س. يې. مالوفلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى ئەمگەكلىرى بولۇپ، بۇ ئالىم 1914-يىلى قۇمۇلنىڭ قوراي، خوتۇنتام، شوپۇل، ئايار (ئاقيەر)، تاشار، قارمۇقچى قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى 1954-يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ

قۇمۇل دىئالېكتى» دېگەن نام ئاستىدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل خەلقى ئاغزىدىن خاتىرىلىنىۋېلىنغان تۈرلۈك ژانىرلاردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — قوشاق، بېيىت، چۆچەك، تېپىشماق، بىر قىسىم جۈملىلەر ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن، كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىۋاتقان 3000 غا يېقىن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن.

بىز بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى توغرۇلۇق بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

س. يې. مالوفنىڭ ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى تەتقىقاتىدا سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى بۇ ئالىمنى ئومۇمەن ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بىر پېشىۋاسى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. س. يې. مالوف ھەقىقەتەن ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكتلىرى ئۈستىدە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىن باشقا قەشقەر شېۋىسى، لوپنۇر دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى، سېرىق ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەر ۋە ماقالىلىرى بار. ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئومۇمەن ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە چوڭقۇرلاشقان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، س. يې. مالوفنىڭ نامى دائىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرگەن ۋاقىتلار

هازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ شەكىللىنىشىۋاتقان بىر دەۋرلىرى بولغاچقا، ئۇ چاغدا قۇمۇل شېۋىسىنى بىر ئومۇمىي مىللىي جانلىق تىل — هازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا، س. يې. مالوف ئۇنى ئومۇمەن بىر ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتى ‹ наречие › سۈپىتىدىلا تەكشۈرگەن. مۇشۇنداق بولغاچقا، بۇ ئەسەردە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ شۇ دەۋردە يەنى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشقا رايونلاردا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش قوللىنىلىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن.

بۇ ھەقتە س. يې. مالوف مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بوش يەرلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرغىلى بولسا، ئۇ ھالدا بەلكىم بۇ يەردە ‹ наречие ›[س. يې. مالوف بۇ سۆزنى (دىئالېكت) مەنىسىدە ئىشلەتكەندەك كۆرۈنىدۇ] توغرىسىدا گەپ قىلىش ئەمەس، بەلكى ‹ говор — شېۋە › توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلەتتى، ... لېكىن ھازىر ھەرقايسى يۇرتلار ئارىسىدىكى كەڭرى كەتكەن چۆللۈكلەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلۈكسىز بىرنەچچە بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرقايسى بۆلەكلەر بىز ئۈچۈن بىر ‹ наречие — دىئالېكت › بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

س. يې. مالوف ئۆز دەۋرىدە قۇمۇل شېۋىسىنى «شالغۇت تىل» دەيدىغان قاراشقا قەتئىي قوشۇلمىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرىگە قاراپلا قۇمۇللۇقلار توغرىسىدا ئۇلارنىڭ تىلى ‹ئەرجالاڭ — شالغۇت› دېيىشتى. بىراق، مەن ھەرگىز

مۇنداق قارىمايمەن، ناھايىتى ئېنىقكى، قۇمۇل ۋاكلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى خەنزۇچە ئادەتلەر ياكى خەنزۇچە سۆزلەر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ۋاكلىقىدىكى مۇنداق ئادەت ياكى خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىدە ۋاكلىق تۈزۈم تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىنىڭ ئۇنىڭ «شالغۇت تىل» دېيىلىشىگە سەۋەب بولالمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

ئورنى كەلگەندە يەنە شۇنى دەپ ئۆتەيلى، قۇمۇل شېۋىسىدىكى خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرنى يالغۇز ۋاكلىق تۈزۈم بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. سۈبىخەي ئەپەندى «قۇمۇل ۋە تۇرپان ئۇيغۇر ۋاكلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېخى ئىسلامغا ئىشەنمىگەن بىر قىسىم قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ گەنسۇنىڭ سۇجۇ (ھازىرقى جۇچۇەن) ئەتراپلىرىغا داۋاملىق كۆچۈپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدۇ (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 98-بەت، 1993-يىل، شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى، خەنزۇچە). قۇمۇلدا ھازىر « sykʧi » دەپ ئاتىلىدىغان جەمەت لەقىمى ئۇلارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئۆزلىشىپ قالغان لەقىمى. شۇڭا، س. يې. مالوف « sykʧi » سۆزىنى مۇشۇ «سۇجۇ» سۆزىدىن كەلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ (قاراڭ: س. يې. مالوف مەزكۇر ئەسەر، 180-بەت). شۇنداق ئىكەن، قۇمۇل شېۋىسىدىكى misi — كۆل رەڭ، dzigoza — كەنجە، xɛntɛj — ئەرلەر كۆڭلىكى، dzagɛn — جاۋاڭ قاتارلىق خەنزۇچە سۆزلەرنى خېلى بۇرۇنلا قۇمۇل شېۋىسىگە ئۆزلەشكەن دېيىشكە بولىدۇ.

دوڭ ۋېنيى ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ

تارىخىي ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە (قاراڭ: «ئىلى سىفەن شۆيۈەن ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988-يىل، 1-سان، خەنزۇچە) بۇ خىل سۆزلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى لەنجۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىنشەن (岷县)، داڭچاڭ (宕昌)، گەنيۇ (甘谷) ناھىيىلىرىنىڭ شېۋىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، قۇمۇل شېۋىسىگە خەنزۇ تىلىنىڭ غەربىي شىمال دىئالېكتىدىن، شۇنىڭدەك مانجۇ ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن مۇنداق بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدا مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر بار. مۇنداق سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەرياندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپلا كەلمەي، بەلكى ھازىرقى دەۋردىمۇ يەنىلا ئالاقە ئېھتىياجىدا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن پاراللېل ھالدا قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆپ بولغان سۆزلەر قاتارىغا كىرىپ كەتكەن. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ھېچقانداق بىر ساپ تىل ياكى دىئالېكتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، بىر تىل لېكسىكىسىنىڭ (جۈملىدىن شۇ تىل لېكسىكىسىغا قوبۇل قىلىنغان چەت تىل سۆزلىرىنىڭمۇ) شۇ تىلدا پەقەت قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ تىل گىرامماتىكىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، س. يې. مالوفنىڭ بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىرچە بۇرۇن بۇ ھەقتە نەقەدەر توغرا قاراشتا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

شۇنداقتىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن س. يې. مالوفنىڭ بەزى يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنسىز بولماس. س. يې. مالوف ئۆزىمۇ ئۆز ئەمگىكىدىكى يېتەرسىزلىكلەر — تەرجىمىدىكى خاتالىقلار، تېكىستلەرنى چۈشىنىش. . . قاتارلىق جەھەتلەردىكى

يېتەرسىزلىكلىرىنى ئۆزىدىن كېيىنكى تۈركولوگلارنىڭ يورۇتۇپ بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈزىتىشىنى ئۈمىد قىلىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن ھازىر تۈركولوگلار ئىچىدە قۇمۇللۇقلارغا (قۇمۇل شېۋىسىگە) قىزىقىۋاتقان ئالىملاردىن ناھايىتى خۇشالمەن، . . . كەلگۈسىدە قۇمۇللۇقلار سوۋېت ئالىمىنىڭ ئۆز تىلى توغرۇلۇق يازغان نەرسىلىرىگە دىققەت - ئېتىبارىنى بەرمەي، قىزىقماي قالمايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ خاتالىقلىرىنى جەزمەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ» (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

ھەقىقەتەن س. يې. مالوفنىڭ «قۇمۇل دىئالېكتى» نەشر قىلىنىپ 40 يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا بۇ شېۋىنىڭ ھەقدارلىرى بۇ ئالىمنىڭ ئەمگەكلىرىگە قىزىقتى. ئۇنىڭغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنى ئۆز تىل ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆردى. ئالىمنىڭ مۇندىن 80 يىل بۇرۇن جاپا - مۇشەققەت بىلەن يىغقان ماتېرىياللىرىغا يۇقىرى باھا بېرىش بىلەن ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىكى سۆزلەرگە بەرگەن ترانسكرىپسىيىسىدە، سۆزلەرنى رەتكە تۇرغۇزۇشتىكى ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بەزى تىل تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىشىدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنى سەزدى. مەسىلەن: بۇ ئەسەردە «نەغمە» سۆزى «наɣма // нäгмä» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 170-بەت)، «ئوغۇرلا-» پېئىلى «-оɣулла-//оɣурла» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 171-بەت)، «ئۆچۈر -» پېئىلى «- öчÿр - // учур - // ÿчÿр» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 189-، 190-بەتلەر)، «ئۆچكە» سۆزى «öщке//öщкö // ÿщкä» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 190-بەتلەر)،

«پادىچى» سۆزى، «падачі // пäдші» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 194-بەتلەر)، «دىۋانە» سۆزى «дігäна // дігане» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 147-بەت) خاتىرىلەنگەن.

ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ ئاغزىدىن خاتىرىلەنگەن ھېكايە، چۆچەكلەردىمۇ مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، قارمۇقچىدىن خاتىرىلەنگەن «ساياھەتچى ھايۋانلار» ناملىق ھېكايىدە «كىرپە» سۆزى «кöрпä // керпä» شەكلىدە ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 95-بەت).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ مىساللاردا بىر بولسا سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى، بىر بولسا ئۈزۈك تاۋۇشلىرى قۇمۇل شېۋىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان.

توغرا، ھازىرمۇ ئىككى خىل ۋارىيانتتا ئىپتىلىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن، abdā(n) ياكى amdā(n)، batʃora ياكى matʃora، bøtʃølø ياكى møtʃølø، ʥajla- ياكى ʥajda-، pyrlɛ- ياكى pyrdɛ-، bowo(n) ياكى boɓo(n)، bɛrwap ياكى bɛrbap، ɛgɛl ياكى agal، xirmā(n) ياكى xarmā(n)، ʥaŋɓa ajɓir ياكى ʥɛŋgɛ ajɓir، budʥuɓur ياكى bydʥygyr، toŋŋuz ياكى toŋuz قاتارلىق سۆزلەر بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن ياكى ئىككى كىشىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن، بەزىدە ئىككى خىل ئىپتىلىپ قالىدۇ. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل ئىپتىلىشى ھەرگىز قالايمىقان بىر ھادىسە بولماستىن، مەلۇم بىر قائىدىگە ئاساسلانغان، يەنى بۇ سۆزلەر m/b نۆۋەتلىشىشى، l/d نۆۋەتلىشىشى، ɓ/ w نۆۋەتلىشىشى، b/w نۆۋەتلىشىشى، i/a نۆۋەتلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى، ɓ/ŋ، g ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىق قۇمۇل شېۋىسىدە

كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولىدىغان بىرقاتار فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە ئاساسلانغان.

شۇنىڭدەك، س. يې. مالوف ئەينى دەۋردىمۇ قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككى فونېما ھېسابلىنىدىغان «ھ [h] » تاۋۇشى بىلەن «خ [x]» تاۋۇشىنى تېكىستلەردە بەزەن ئايرىغان، بەزەن پەرقلەندۈرمىگەن؛ ئەسەرنىڭ لېكسىكا قىسمىدا بولسا پەرقلەندۈرمەي بىرلا «x» ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 190-، 192-بەتلەر) . بۇنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ مەيلى شۇ دەۋردىكى، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالىغا ئۇيغۇن، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ بەلكىم س. يې. مالوفنىڭ [h] ۋە [x] تاۋۇشلىرىغا بولغان سېزىمچانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇلاردىن باشقا، س. يې. مالوف ئەيگكدىكى يېتەرسىزلىكلەردىن ئۇنىڭ بەزى سۆزلەرگە بەرگەن تەرجىمىسىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى، سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسىم گراماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرىنىڭ لۇغەت (словар) قىسمىدا بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. شۇنىڭدەك بۇ ئەسەردە بەزى گراماتىكىلىق شەكىلمۇ ھېسابلانمايدىغان، لېكسىكىلىق بىرلىكمۇ ھېسابلانمايدىغان تەركىبلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن، مەزكۇر كىتاب 47-بەتتە ھەر قايسى ئۇيغۇر شېۋىلىرىدە كەڭ تارالغان «ئولاي يىلەن قاغا» دېگەن خەلق چۆچىكىدىكى «ئولاي — ئولار» سۆزى قۇمۇل شېۋىسىدە «olan» دېيىلگەنلىكتىن ئۇنى «ō(ʁ)lan - ئوغلان» دەپ ھېس قىلىپ «юнош» دەپ تەرجىمە قىلغان. يەنە، مەزكۇر كىتاب 147-بەت 2 - ئىستوندىكى «nizä» قۇمۇل شېۋىسىدە قانداقتۇر بىر مۇستەقىل تەركىب ياكى مۇستەقىل تىل بىرلىكى ئەمەس، ئۇ «andin kejin» دېگەن باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ كېيىنكى تەركىبىنىڭ

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «kɛdin – كېيىن» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، «kɛdi(n)» شەكلىگە كىرگىنىدىن كېيىن، ئاندىن بىر «-zɛ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. بۇ باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى تولۇق شەكلى «a(ndin)kizi(n)zɛ > ɛkizizɛ» بولۇشى لازىم ئىدى. لېكىن، س. يې. مالوف بۇنىڭغا «zizä, ziza, ɪnizä» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە بېرىپ، لېكسىكىلىق بىرلىكلەر ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان.

مۇنداق ئەھۋاللار س. يې. مالوفنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە خېلى جىق ئۇچرايدۇ.

بىز س. يې. مالوفنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدىغان مۇنداق يېتەرسىزلىكلەر توغرىسىدا بۇ زاتقا بولغان ھۆرمىتىمىز ۋە بۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىش نىيىتىدە بولمىغانلىقىمىز سەۋەبلىك ئارتۇق توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدۇق، بۇ مەسىلىلەرنى قۇمۇل شېۋىسىگە قىزىققۇچىلارنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىگە قالدۇردۇق.

قۇمۇل شېۋىسى 1956 — 1957-يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئەترىتى تەرىپىدىن ئەتراپلىق تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىدى (بەلكىم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن). ئۇنىڭدىن كېيىن 1980-يىللىرى ياش تىلچىلىرىمىزدىن شىنجاڭ داشۆنىڭ دوتسېنتى ئارسلان ئابدۇللا قۇمۇل شەھەر ئىچى، ھەر قايسى تۇرالار، سومقاغا، ئاستانە، ئاقتاش، ئېدىر، شۆيتە، خوتۇنتام قاتارلىق جايلاردا تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ بىر قىسىم مۇھىم فونېتىكىلىق ۋە

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى رەتلەپ، 1985-يىلى «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ مەخسۇس ساندا ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كىتابخانلاردا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر ئومۇمىي چۈشەنچە ھاسىل بولدى. ئارسلان ئابدۇللا قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن تىل ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلەشتە خېلى ئەستايىدىل بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

بۇ نۆۋەتلىك تەكشۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى مۇقىملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخى بىر قەدەر مۇكەممەل شەرھلەندى، ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشقا خىزمەت قىلىدىغان لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنىمۇ بىرقەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، دېگىلى بولمايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر مۇكەممەلرەك شەرھلەش، ئۇنىڭ پايدىلىق تەركىبلىرىنىڭ ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان بىر تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بىر خىزمەت بولۇپ قالغاندى.

مۇشۇ مەقسەتتە قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنى قايتىدىن ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش لازىملىقى توغرىسىدا 1996-يىلى يىل بېشىدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە

رەھبەرلىكىگە قىسقىچە بىر دوكلات يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، كونكرېت يوليورۇق ۋە كۆرسەتمىلەرنى بېرىش بىلەن قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ يۇقىرىدىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى تەستىقلىدى.

بۇ گۇرۇپپا 1996-يىل 5-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 7-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۈرتى، توشو (< تاشغول؟) قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ گۇرۇپپا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھەقىقەتەن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بىر شېۋە ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق بايلىق جەھەتتە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تاللىنىشى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى، قۇمۇلغا باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئۆز جەمەتىنىڭ لەقىمىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئاپىغىغا قوشۇپ قوللىنىدۇ ياكى ئۆزئارا شۇ لەقەم بىلەن ئاتاش ئادەت بولغان.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە چوڭقۇرراق بىر تەتقىقات يۈرگۈزۈلۈپ باقمىدى. سۇبىخەي ئەپەندىنىڭ «قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 30-،

34-بەتلەر) قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا جەمەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ھەر قايسى قۇمۇل رايونلىرى بويىچە بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن. لېكىن، سۇبىخەي ئەپەندى كۆرسەتكەن جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندەك، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى (مەسىلەن، مالىك جەمەت، لوقمان جەمەت)، ئۇلار شۇغۇللانغان كەسىپ نامى (مەسىلەن، چەپەك — چەلپەك جەمەت)، ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم جىسمانىي ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز (مەسىلەن، تۆكۈر جەمەت)، يا بولمىسا، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم پىسخىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەم (مەسىلەن، كولدۇر جەمەت، قار ياغدى جەمەت) لەردىن ئىبارەت بولۇپ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز. راستىنى دېگەندە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى يېقىنقى زامانلاردا بولسىمۇ، تارىختىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. بۇ يەردە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى توغرىسىدا يۈزە بولسىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈشكە، پەرەز قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان بەزى جەمەت لەقەملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زىيانلىق بولمىسا كېرەك. ئالايلى، لاپچۇق تەۋەسىدىكى «قارلۇق» (شۇنىڭدەك بەزى خەلق قوشاقلىرىدا «قارلۇق» سۆزىنىڭ كۆرۈلۈشى)، «خۇ» قاتارلىق جەمەت لەقەملىرى بىزگە تارىختىكى قارلۇق قەبىلىسىنى، غۇر (ياكى ئۇيغۇر) لارنى ئەسلەتسە، راھەتباغ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك ئۇچرايدىغان جەمەت لەقىمى «ئەلكە» تارىختىكى «ئەلكە بۇلاق» قەبىلىسىنى (قاراڭ: م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 175-، 492 - بەتلەر)، قاتارلىقلارنى ئەسلىتىدۇ...

تەۋەسىدە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان «لوپلار» جەمەتى «لوپلۇق» ياكى «لوپنۇردىن كەلگەنلەر»نى ئەسلىتىدۇ دېسەك ئانچە خاتالاشمىغان بولىمىز. شۇنىڭدەك، تۆتتۇگمەن ۋە جىگدەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك تارقالغان «چومەن — tʃomɛn» لەقىمىدىكى جەمەت بىزنىڭ «بۇلار تارىختىكى چومۇل قەبىلىسى بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ جەمەت لەقەملىرى ھەقىقەتەن يۇقىرىقىدەك پەرەزلەرگە ئۇيغۇن كەلگەندىمۇ، بۇ لەقەم ئىگىلىرى بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنىلا تەشكىل قىلغان، خالاس. يەنى بۇ جەمەتلەرنىڭ ھەر قايسىسى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرىكىپ بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ بۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا، لېكسىكا قاتارلىق ھەر قايسى تەركىبلىرىدە، قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇشى تۇرغان گەپ.

قۇمۇل شېۋىسىنى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نۇقتىنى تاللىۋېلىش بۇ خىزمەتنىڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئىلمىي بولۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. قۇمۇل شېۋىسى گەرچە ئاھالىنىڭ يىغىنچاق ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا ئىككى ناھىيە بىر شەھەردە قوللىنىلىۋاتقان شېۋە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بىر شېۋە. شۇ سەۋەبتىن بەزى تىلشۇناسلار قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى تاغلىقلار ۋە يەرلىكلەر (توغرىسى «ئويلۇقلار» بولۇشى كېرەك) دەپ

ئىككىگە ئايرىپ، قومۇل شېۋىسىنىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئىككىگە ئايرىپ قاراشقا مايىل بولۇشقان.

ھازىرقى تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئويلۇقلارغا نىسبەتەن تاغلىقلارنىڭ تىلىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئائىت (يەنى ئۇلارنىڭ ئاساسەن چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى سەۋەبىدىن) بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى، ھەتتا بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. لېكىن، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇنداق قىسمەن، ساناقلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يەنى قومۇل ئويلۇقلىرى بىلەن تاغلىقلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە سەل قاراش، نەتىجىدە قومۇل شېۋىسىنى تاغلىقلار شېۋىسى ۋە ئويلۇقلار شېۋىسى دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، دىئالېكت ۋە شېۋىلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مۇنداق ئۇششاق، ئانچە ئەھمىيىتى بولمىغان تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى شېۋىلەرنى بۆلۈش ئۆلچىمى قىلالمايدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، بىر مەھەللە بىلەن ئىككىنچى بىر مەھەللىنىڭ، ھەتتا بىر ئائىلە بىلەن ئىككىنچى بىر ئائىلىنىڭ تىلىدىمۇ كۆرۈلۈپ قالىدىغان بەزى ئۇششاق پەرقلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارغىمۇ بىر شېۋە ياكى شېۋە ئىچىدىكى شېۋە دېگەندەك نام بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. دىئالېكت، شېۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كونكرېت تەتقىقاتتا ئىنچىكىلەشكە ئېتىبار بېرىدۇ، لېكىن خۇلاسىدە يىغىنچاقلاش، ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

مەيلى ھازىرقى مۇناسىۋىتى، مەيلى تارىخىي مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزئارا قويۇق كېلىش - بېرىشلىرىغا، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە سەل قاراشقا زادى بولمايدۇ. بولۇپمۇ

زامانىۋى قاتناش تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ شۇنداق. ئالايلى، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [n] ، [ɣ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، g/w نۆۋەتلىشىشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلەر، ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەكلەرنىڭ ياسىلىشى، ۋاستىلىك بايان رايىدىكى كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ياسىلىشى (يەنى -r // -ur ، -yr قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىللىرى) پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىگە ئورتاق بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، گۇرۇپپىمىز قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈشتە ئۇنى ئىككىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان بىر- ئىككى رايوننى (مەيلى ئۇنىڭ ئوي ياكى تاغ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) تاللاپ تەكشۈرسە بولىدۇ، دەپ قارىدى.

خاس دىئالېكتلىق، شېۋىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى بولمىغان ياكى ئەڭ بولمىغاندىمۇ بىر قەدەر ئاز بولغان رايونلاردا ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقى گۇرۇپپا مۇزاكىرىلەر ئارقىلىق قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە قاتناش ئىشلىرى بىر قەدەر قىيىن بولغان، يەنى قۇمۇل شەھىرى بىلەن بېرىش-كېلىشى بىر قەدەر شالاڭراق بولغان، شۇ سەۋەبلىك قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەسلى ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇقراق ساقلاپ قالغان تۆمۈرتى يېزىسى بىلەن توشو كەنتىنى تەكشۈرۈش ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ رايونلار مەدەنىيەتتە نىسبەتەن ئارقىدىراق بولۇشى تۈپەيلى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئانچە يولۇقمىغان رايونلار ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاشمىغان، باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىمىغان رايونلار ھېسابلىناتتى.

گۇرۇپپا كونكرېت تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كىرىشكەندە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنى تاللىۋېلىشقىمۇ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىغا، يەنى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغانلىقىغا، ئومۇمەن ئالغاندا، تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ قوشۇل شېۋىسىگە ۋاكالىتەن تاۋۇش بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

× × ×

ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا تۆمۈرتى ۋە توشۇدىكى كادىرلار، كەڭ چارۋىچى ۋە دېھقان قېرىنداشلار خىزمىتىمىزگە يېقىندىن ياردەم قىلدى. گۇرۇپپىمىز مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن خىزمىتىمىزگە ياردەم قىلغان، كونكرېت تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان بارلىق ئەر-ئايال قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ.

بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا گۇرۇپپىمىز تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان س. يې. مالوف، ئارسلان ئابدۇللا قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىلىرىدىن، شۇنىڭدەك مەرھۇم غولام غوپۇرنىڭ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى (مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل)» دىن پايدىلىنىلدى. گۇرۇپپىمىز بۇ ئاپتورلاردىن مىننەتدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، گۇرۇپپىمىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى بىر قۇر رەتلەپ چىققاندىن كېيىن قوشۇل ۋىلايىتىدە مەخسۇس بىر سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوسمان تۆمۈر، ئابلىز بەھمەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابدۇرەقىپ تۆمۈر، ئايشەم ئەخمەت، ئەزىز ئابدۇرېھىم، ئىسمايىل ئابدۇل، مۇھەممەت ئەخمەت،

ئابدۇۋايىت باسىت، يۈسۈپ نىياز، ئابلىز ئابدۇللا، نەمەت ناسىر، ئابلىز ئابدۇللا ھەيدەر، كېرەم ۋاھىت، قۇربان نىياز، مۇھەممەت ئېلى قاتارلىق تىلچىلار، ئەدەبىياتچىلار ۋە تەھرىر-تەرجىمانلاردىن ئومۇميۈزلۈك پىكىر ئالدى ۋە بۇ پىكىرلەرگە ئاساسەن ماتېرىياللارنىڭ كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇقىرىدا ئىسمى بايان قىلىنغان يولداشلارنىڭ ھەممىسىگە گۇرۇپپىمىز سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

بۇ كىتابقا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق بولغان تەركىبلىرىلا كىرگۈزۈلدى. ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش تەركىبلەر قالدۇرۇلدى.

سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى، قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش، ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش ۋاقتىمىزنىڭ قىسقا بولۇشى سەۋەبلىك كىتابتا كەمچىلىكلەرنىڭ ھەتتا خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. گۇرۇپپىمىز كەڭ كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشىنى، كەم ئورۇنلىرىنى تولۇقلىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى

تۆمۈرتى يېزىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

تۆمۈرتى يېزىسى قۇمۇل شەھىرىدىن 99كىلومېتىر شىمالدا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. يېزا بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 2185 نەپەر (ئەر 1110، ئايال 1075)، تېرىلغۇ يەر مەيدانى 1716مو. بۇ يېزا دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ،

قىرووۋسىز مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، پەقەت ئارپا، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىلا تېرىغىلى بولىدۇ. يېزىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

بۇ يېزا مەمۇرىي جەھەتتىن نېرناسى، دالىچى، سايتۇر، تۆمۈرتى دەپ تۆت مەمۇرىي كەنتكە بۆلۈنىدۇ.

بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، قاتناشقى قولايسىز، يەرلىرى ئۇنۇمسىز. توك بولمىغاچقا تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىنى ئۇلاپ كۆرسىتىش ئىمكانىيىتى يوق، باتارېيىلىك رادىئومۇ ئومۇملاشمىغان. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ رادىئو ئاڭلاش، گېزىت - ژۇرنال كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق. قاتناش قولايسىزلىقىدىن قۇمۇل شەھىرىگە بېرىش ۋە باشقا قوشنا جايلار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن ئاز، ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆمرىدە چەت جايلارغا بىرەر- ئىككى قېتىملا بارغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاينىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئىنتايىن ئاز.

بۇ جاي باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشنىمۇ ئەمەس، قۇمۇل شېۋىسى بىر قەدەر ساپ ھالەتتە ساقلانغان.

شۇڭا، قۇمۇل شېۋىسىگە ۋەكىل سۈپىتىدە ئاساسىي نۇقتا قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

توشۇ كەنتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

بۇ كەنت تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 91كىلومېتىر. زامانىۋى قاتناش يوق، توك يوق. ئومۇمىي نوپۇسى 402، ئۇيغۇرلار 73 ئائىلە، قازاقلار 7 ئائىلە بولۇپ، بۇلارنىڭ يازلىق يايلاقلىرىمۇ، قىشلىق ئولتۇراق جايلىرىمۇ

(مەھەللىسىمۇ) ئايرىم، ئۆزئارا تىل تەسىرى يوق.

خەلق دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. تېرىلىدىغان زىرائەتلىرى كۆكلەكلىك ئارپا ۋە قىچا.

ئاھالىنىڭ خېلى بىر قىسمى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3-، 4-سىنىپلىرىدا ئوقۇغان. ھازىر ئىككى ئېپتىدائىي سىنىپ، 57 ئوقۇغۇچى، 3 ئوقۇتقۇچى بار.

توشو خەلقى يازلىقى دېڭىز يۈزىدىن 2400مېتىر ئېگىزلىكتىكى داڭسىڭ يايلىقىدا ئولتۇرىدۇ، قىشلىقى توشوغا كۆچىدۇ.

توشۇ كەنتى يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن قوشۇمچە نۇقتا قىلىپ تاللىنىۋېلىنغان.

Ⅱ فونېتىكا

1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا

قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى فونېمىلار بىلەن ئوخشاش. بۇ توغرىدا تەكىتلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەر:

① قۇمۇل شېۋىسىدە [f] تاۋۇشى پەقەت بەزى تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ.

② [ʐ] تاۋۇشى زىيالىيلار ياكى بىر قەدەر ساۋادلىقلار تىلىدا سۆز بېشىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە كۆرۈلىسىمۇ، لېكىن ساۋادسىزلار مۇنداق سۆزلەرنى [ʣ] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن، ساۋادلىقلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە يېقىنلار «ʐornal – ژۇرنال» دېسە، ساۋادسىزلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن يىراق بولغان يېزا - قىرلاردا ئولتۇراقلاشقانلار «ʣornal» دەيدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىدە [ʐ] تاۋۇشىنىڭ بىر قەدەر ئومۇمىيراق قوللىنىلىدىغان ئورنى ئاساسەن تەقلىد سۆزلەر ۋە ئاز بىر قىسىم پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەر:

ئوتقا سۇ چېچىلىشتىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baʐ – baʐ

قازان نانىنىڭ پىشۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baʐ – buʐ

ئىسسىقنىڭ كۆيدۈرۈشىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز biⱬ - biⱬ
سەي قورۇلغاندا چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى gaⱬ - guⱬ
كانايىنىڭ خىرىلدىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز giⱬ - giⱬ
كىشىلەر ئارا ماجىرانىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز ƣaⱬ - ƣuⱬ
سوپۇننىڭ مازغاپ چىقىرىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز ƣuⱬ - ƣuⱬ
كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پىتىشماسلىقىغا قارىتىلغان تەقلىد سۆز ƣiⱬ - ƣiⱬ
ئادەم ياكى باشقا جانلىقلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپلۈكىگە
تەقلىد قىلىنغان سۆز miⱬ - miⱬ
ماشىنىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن مېڭىشى ياكى شامالدۇرغۇچنىڭ
پىرقىرىشى، ئوقنىڭ ئۇچۇشىدىن چىققان ئاۋازغا تەقلىد
قىلىنغان سۆز wiⱬ - wiⱬ
كاج، تەتۈر (ئادەمگە قارىتىلىدۇ) kaⱬ
باج baⱬ
تاج taⱬa

2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

A. سوزۇق تاۋۇشلاردا

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

[a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [a] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قالسا، [a] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [e] بەزىدە [o] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئات at ئېتىم etim

aʧ-	ئاچماق	eʧ(ip)qojdum	ئېچىپ قويدۇم
baq-	باقماق	beqip	بېقىپ
ʧat-	چاتماق	ʧetiq	چېتىق
aʧ-	ئاچماق	oʧuq	ئوچۇق
jap-	ياپماق	jopuq	يوپۇق

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى [a] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، تارىخىي جەھەتتىن [a] تاۋۇشى خۇددى ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] ياكى [o] غا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، neri – نىرى، qeri – قىرى، ejiq – ئىيىق، ōruq – ئورۇق، jōruq – يورۇق، - joʃur – يوشۇرماق قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا مۇشۇ تىپقا كىرىدىغان qemiʃ – قومۇش، leʧe(n) – لاچىن، jeŏi – يىغا، يىغلىق، xejiʃ – قاياش، ojup – ئايۇپ (ئادەمنىڭ ئىسمى)، qoʧura – قارىغاينىڭ بىر خىلى (بەزى ھاللاردا qaʧura مۇ دېيىلىدۇ) قاتارلىق سۆزلەرمۇبار.

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى[a] تاۋۇشى گەرچە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلمىسىمۇ، [o] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىمۇ بىر خىل ئاجىزلىنىش، دەپ تونۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

چاۋات (ناننىڭ بىر خىلى) ʧowat

چاپاق ʧopaq

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئاجىزلىنىپ [i] تاۋۇشىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

maŋdam	ماڭدام	maŋdimi	ماڭدىمى

baia باﻻ balisi بالىسى

ئەگەر مۇنداق [a] تاۋۇشى بىر قەدەر ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان بولسا، ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gumā(n) گۇمان gumanim گۇمانىم

ʧiraj چىراي ʧiraji چىرايى

△ ʧiraji sørø(n) چىرايى سۆرۈن

sā(n) سان sani سانى

△ asmandiki jultuzni sani joq

qar قار qari قارى

△ taɓni qari eriptu

lal ناھال lali ناھالى

△ øtykni lali

ahaŋ ئاھاڭ ahaŋi ئاھاڭى

ʧam چام ʧamim چامىم

gupa ۋاپا gupasi ۋاپاسى

[ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نۇقتىسىدىن باشقا شېۋىلەردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. يەنى قۇمۇل شېۋىسىدە[ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ɛ] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

mɛ̄(n) مەن miniŋ مىنىڭ

kɛ̄(l) - كەلمەك kilip كىلىپ

ئايرىم سۆزلەردىلا [e] غا ئاجىزلىشىشى مۇمكىن.

qɛn	قەنت	qeni	قەنتى، قېنى

ئەگەر مۇنداق [ɛ] دىن ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا بولۇپ قالسا، ياكى ئۆزى يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلسىمۇ، كەينىدىكى بوغۇم جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بولسا، ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىنىشى ھەققىدىكى (29 - بەتتىكى) قائىدىلەر بويىچە جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

sɛp-	سەپمەك	sipidikɛ̄(n)	سىپىدىكەن
kɛt -	كەتمەك	kiti(p)paridu	كېتىپ بارىدۇ
ɛp	ئەپ	ipi wā(r)	ئېپى بار
tʃɛk-	چەكمەك	tʃikin -	چېكىنمەك
tɛʃ-	تەشمەك	tiʃip	تېشىپ

پەقەت ئايرىم سۆزلەردىلا جاراڭسىزلاشماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن:

	پەش	tʃapanni piʃi	چاپاننىڭ پېشى
		pɛʃ	

ئەگەر مۇنداق بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشى ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىدا بولۇپ قالسا ياكى بىر تەرىپىدىن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن يانداش بولۇپ قالسا، جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gɛp	گەپ	gipi	گېپى
bɛl	بەل	bilim	بېلىم
jɛm	يەم	toxo jimi	توخۇنىڭ يېمى

ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] غا ئاجىزلاشقىنى بويىچە قېلىپلىشىپ كەتكەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى قومۇل شېۋىسىدە

يەنىلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭدىمۇ جاراڭسىزلىنىش ياكى جاراڭسىزلاشماسلىق ئەھۋالى يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. مەسىلەن:

[i] جاراڭسىزلىشىدىغانلىرىغا:

چىچەك	tʃitʃεk
ئىشەك	iʃε̄k
كىسەل	kisεl

[i] تاۋۇشى جاراڭسىزلاشمايدىغانلىرىغا:

ئىڭەك	iŋεk
يىنىك	jinik
نىمە	nimε

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] تاۋۇشى گەرچە يۇقىرىدىكى فونېتىكىلىق شارائىتتا تۇرسىمۇ، ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىنغانلىقتىن [i] غا ئاجىزلاشماي، ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

tε̄m	تەم	tε̄mi	تەمى
△ tε̄mini bilmijdiʁā(n)		تەمىنى بىلمەيدىغان	
tε̄ɾ	تەر	tε̄ɾim	تەرىم
pε̄m	پەم	pε̄mi	پەمى
△ pε̄mi joq		پەمى يوق	
dε̄(ɾ)t	دەرد	dε̄(ɾ)di	دەردى
△ dε̄(ɾ)dini tā(ɾ)tijttimε̄(n)		دەردىنى تارتىۋاتىمەن	
tʃε̄m	چەم	tʃε̄mi	چەمى
tʃε̄ɾ	خەپرۇك	tʃε̄ɾim	خەپرۇكۇم

قوشۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] تاۋۇشىنىڭ [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم

سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى بىلەن ئەسلىدە [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ خۇددى شۇنداق گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى ئارىسىدا ئوخشاشلىق كېلىپ چىقىدۇ. مۇنداق ئوخشاشلىقتا ئىككى سۆزلەرنىڭ تۈرغۇن سۆزلەرگە كىرىدىغانلىرى ئەمەلىي ئالاقە شارائىتىغا قاراپلا پەرقلەندۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن:

jɛl	يەل	jili	يېلى
jil	يىل	jili	يىلى
ɛn	ئەن	ini	ئېنى
in	ئىن	ini	ئىنى

پېئىللارغا تەۋە بولغانلىرى ئەسلىدىكى [ɛ] دىن ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشىنى سەل ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىش بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن:

kɛr-	كەرمەك	kīrip	كېرىپ
kir-	كىرمەك	kirip	كىرىپ
sɛz-	سەزمەك	sīzip	سېزىپ
siz-	سىزماق	sizip	سىزىپ
tɛz-	تەزمەك	tīzip	تېزىپ
tiz-	تىزماق	tizip	تىزىپ

قومۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى س. يې. مالوف تەكشۈرگەن دەۋردىمۇ [e] دىن [i] غا ئۆتۈش، يەنى ئاجىزلىشىشنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقانلىقى ھېس قىلىنىدى. مەسىلەن: «kɛklik - كەكلىك» سۆزى بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزدە ئىككى قېتىم «kikilik» شەكلىدە، بىر قېتىم «kikilik» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىندى. س. يې. مالوفنىڭ خاتىرىسىدىمۇ «kikilik ، keklik»

شەكلىدە ئىككى خىل ئېلىنغان (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر 164-بەت). مۇشۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە [i] تاۋۇشىنىڭ جاراڭسىزلىشىشىنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ كېيىنكى ئالاھىدىلىكى، جاراڭسىزلاشماسلىقىنى بىر سارقىندى ئەھۋال، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] بىلەن تىل ئورنى ئوخشاش بولغان [ø] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

øryk	ئۆرۈك <	ɛryk
bøʃyk	بۆشۈك <	bɛʃik
tøʃyk	تۆشۈك <	tɛʃik
tøgɛ	تۆگە <	tɛwɛ
sømyr-	سەمرىمەك <	sɛmri-

لوپنور دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [E] ۋە [e] غا، خوتەن دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [I] غا ئاجىزلاشقىنىغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ [i] غا ئاجىزلىشىشى ۋە ھەتتا جاراڭسىزلىشىپ كېتىشى، ئۇنىڭدا باشقا شېۋىلەردە ئاجىزلاشمايدىغان [a] تاۋۇشىنىڭمۇ بەزى سۆزلەردە ئاجىزلىشىپ كېتىشى (مەسىلەن، «ajup - ئايۇپ (كىشى ئىسمى)» سۆزىنىڭ «ojup» بولۇپ كېتىشى، «hapiz - ھاپىز» سۆزىنىڭ «hepiz» بولۇپ كېتىشى) قۇمۇل شېۋىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى جەھەتتە باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدا كەلگەن [ɛ] تاۋۇشىمۇ ئەگەر

ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا، يۇقىرىقى شارائىتتا بىرىدەك ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

nimɛ	نىمە	nimisi	نىمىسى
kimɛ	كىمە	kimisi	كىمىسى

ئەگەر ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇش بولسا، ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

tɛlɛ̄t	تەلەت	tɛlɛ̄ti	تەلەتى

△ tɛlɛ̄ti sɛt تەلەتى سەت

② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار كەلسە ياكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدى ۋە ئارقا تەرەپتىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر بوغۇم ھاسىل قىلسا، ياكى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ بوغۇم ھاسىل قىلسىمۇ، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن بولسا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە شۇنداق:

i̇s			ئىس
i̇ʃ			ئىش
i̇ʃ-	itʃip	ئىچىپ	ئىچمەك
u̇ʃ-	utʃup	ئۇچۇپ	ئۇچماق
u̇ʃ	ytʃi	ئۈچى	ئۈچ (سان)
tẏkyr̥-			تۈكۈرمەك
pi̇ʃ-			پىشماق
u̇pa			ئۇپا
i̇ʃɛk			سىرنقئىشەك، ئىشەك
su̇q-			يۇشۇرماق
ti̇ta-			تىتىماق

(مەتبەئەدىكى قىيىنچىلىق سەۋەبىدىن باشقا جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىش بەلگىسى ئىشلىتىلمىدى)

لېكىن، ئاز ساندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

piʃɑ̄nɛ			پېشانە

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قوشۇل شىۋىسىدە ئىككىنچى بوغۇمى ئېغىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، ئوتتۇرىدىكى بوغۇم قىسقىرايدۇ. مەسىلەن:

oro(n)			ئورۇن
	ornum	ئورنۇم	
buro(n)			بۇرۇن (ئەزا)
	burnuŋ	بۇرنۇڭ	
køŋyl			كۆڭۈل
	køŋnym	كۆڭلۈم	
bojo(n)			بويۇن
	bojni	بويىنى	
oʁul			ئوغۇل
	ō(ʁ)lum	ئوغلۇم	
baʁir ~ beʁir			بېغىر // باغىر
	bā(ʁ)rim	باغرىم	
aʁiz ~ eʁiz			ئېغىز // ئاغىز
	ā(ʁ)ziŋ	ئاغزىڭ	

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

a/ɛ ئۆزگىرىشى

taxsa	تەخسە

qaɓaz	قەغەز
ajnɛk	ئەينەك
ʤamat	جەمەت
laqam	لەقەم
nam	نەم
harɛ	هەره (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

i/ɛ نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شىۋىسىدە بوغۇم ئاخىـــرى بولۇپ كەلگەن [j] دىن ئالدىنقى [ɛ] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ ئەھۋال سۆز يىلتىزلىرىدىن باشقا، گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

zijnɛp	زەينەپ (خاس ئىسىم)
ʤijnɛk	جەينەك
ʧijlɛ-	چەيلە -، چەيلىمەك، چەيلەش
zijkɛʃ	زەيكەش
jøgij	يۆگەي، يۆگىمەچ
øgij	ئۆگەي
mijli	مەيلى
dij	دەي (پېئىلنىڭ خالاش رايى، 1-شەخس، بىرلىكى)
kɛ̄(l)mij	كەلمەي (بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداش)

ɛ/a نۆۋەتلىشىشى

ʧɛŋgɛl	چاڭگال
ʤɛŋgɛl	غۇژمەك
sypɛ	سۇپا
dɛŋgɛl	داڭگال
jaŋpɛʃ	يانپاش

tillɛ-	تىللا- ، تىللىماق، تىللاش
hɛjdɛ-	ھەيدە- ، ھەيدىمەك، ھەيدەش
ɛdɛm	ئادەم
ɛjʃɛm	ئايشەم (خاس ئىسىم)
sɛŋgilɛ-	ساڭگىلا- ، ساڭگىلىماق، ساڭگىلاش
sɛjlɛ-	سايلا- ، سايلىماق، سايلاش

i/a نۆۋەتلىشىشى

jiʁaʃ	ياغاچ
taq jiʁaʃ	ئىشىك ئۈستىدىكى ياغاچ
ʧikanda	چاكاندا
ʧikɛr	چاكار
qiznaq	قازناق
inɛ	ئانا

u/o نۆۋەتلىشىشى

buwa	بوۋا
sura-	سورا- ، سورىماق، سوراش
dupa	دوپپا

B. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

a. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [p], [k], [q] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ [w], [g], [ʁ] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tajaq	تاياق	tajiʁi	تايىقى
ɛ̄(g)lɛk	ئەلگەك	ɛ̄(g)ligim	ئەلگىكىم
ɛlɛp	ھەلەپ	ɛliwi	ھەلىپى

b. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [ʧ] تاۋۇشى [ʃ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

شۇ سۆزنىڭ ئايىغىغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندىلا ئاندىن [tʃ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

køʃ-	كۆچ -	køʃkɛ̄(n)	كۆچكەن
		køtʃyp	كۆچۈپ
tʃaʃ-	چاچ -	tʃaʃtim	چاچتىم
		tʃatʃur	چاچار
iʃ-	ئىچ -	iʃkij	ئىچكەي
		itʃip	ئىچىپ
tʃaʃ	چاچ	tʃaʃqa	چاچقا (يۆنىلىش كېلىش)
		tʃetʃim	چېچىم
tʃømyʃ	قاپاق چۆمۈچ	tʃømytʃym	چۆمۈچۈم

c . سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [q]، [k] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلار، [r]، [q]، [k] تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، [x]، [ʁ] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

aq	ئاق	axla-	ئاقلا- ، ئاقلىماق، ئاقلاش
	aqar-		ئاقار- ، ئاقارماق، ئاقىرىش
toq	توق	toxla-	توقلا- ، توقلىماق، توقلاش
	toqaraq		توقراق
tʃɛk	چەك	tʃɛʁlɛ-	چەكلە- ، چەكلىمەك، چەكلەش
	tʃiki		چېكى
tik	تىك	tiʁlɛ-	تىكلە- ، تىكلىمەك، تىكلەش
	tikɛrɛk		تىكرەك

d. قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىسىدا كەلگەن [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى ئەسلىدىكى پارتىلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلۇق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ [ɣ]، [j] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: beɣim - بېغىم، biʝim - بېگىم، tʃij - چىگ -، دېگەن سۆزلەردىكىدەك.

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ بەزى سۆزلەردە تامامەن چۈشۈپ قېلىشىنى ياكى بەزى سۆزلەردە [j] غا نۆۋەتلىشىشىنى (مەسىلەن، qojla - قوغلا، bijiz - بېگىز سۆزلىرىدىكىدەك) مۇشۇنداق ئاجىزلىشىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەسلەتمە: مەتبەئەدىكى ئوڭايلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، [k]، [g]، [ʁ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولغان [ʝ]، [ç]، [ɣ] تاۋۇشلىرى مۇشۇ يەردىن باشقا ئورۇندا ئايرىم ھەرىپ بىلەن كۆرسىتىلمىدى. مۇنداق سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىپلا قويۇلدى، سۆزلۈك قىسمىغا ئېلىنىشقا تېگىشلىكلىرى يېزىلىشى بويىچىلا بېرىلدى.

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەر، جۈملىدىن پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلار، بەزى ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] تاۋۇشى ئادەتتە چۈشۈرۈپ ئېيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا يەنە باشقا قوشۇمچىلار (مەسىلەن، كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى، ئىككىلەمچى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) قوشۇلسا، بىر بولسا ئەينەن، بىر بولسا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە كىرگەن شەكلى بىلەن پەيدا بولىدۇ. مۇنداق چۇشۇپ قېلىش مەزكۇر [n] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ قانداق سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

① . [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنى دىماغلاشتۇرىدۇ.

[a] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

نان			nā(n)
جان			ʤā(n)
قان			qā(n)
يان	يان ياغاچ	~ jiɓaʃ	jā(n)
دان			dā(n)

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئەزەن	ئەزەن ئېيتماق	~ ejtmaq	azā(n)
ئامان			amā(n)
ئاتان	ئاتان تۆگە	~ tøgɛ	atā(n)
ئاران (رەۋىش)			arā(n)
ئىلان			ilā(n)

- V - - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئاسلان	aslā(n)
ئۇستىخان	usqā(n)
ئىلمان	ilmā(n)
ئازغان	azɓā(n)

ئوبدان	ɑbdɑ̃(n)

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

سامان	sɑmɑ̃(n)
تاپان	tɑpɑ̃(n)
قاۋان	qɑwɑ̃(n)
بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)	bigɑ̃(n)
گۇمان	gumɑ̃(n)

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

هايۋان	hɑjgɑ̃(n)
پالۋان، ئوۋچى، مەرگەن	pɑlgɑ̃(n)
شىۋىرغان	ʃurʁɑ̃(n)
خامان	xɑrmɑ̃(n) ~ xirmɑ̃(n)
يوتقان	jortqɑ̃(n) ~ jotqɑ̃(n)
چولپان	tʃolpɑ̃(n)
چولپانخان (خاس ئىسىم)	tʃolpɑ̃(n) xɑ̃(n)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)	tʃitʃirʁɑ̃(n)
سېغىزخان	seʁizʁɑ̃(n)

مۇنداق چۈشۈپ قېلىش [n] تاۋۇشى سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندىمۇ، شۇنىڭدەك قوش ئۈزۈك تاۋۇش تەركىبىدە كەلگەندىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىنقىسىغا:

ئوغرى	kɑ̃(n)tu
يانچۇق	jɑ̃(n)tʃuq
مانتا	mɑ̃(n)tɑ
يانتاق	jɑ̃(n)tɑq

كېيىنكىسىگە:

يانچىماق	jā(n)tʃ-
سانچىماق	tʃā(n)tʃ-

[ɛ] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى
- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

مەن	mɛ̃(n)
سەن	sɛ̃(n)
قەن	qɛ̃(n)

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

كۆگەن (ماللارنى بىر-بىرىگە چېتىپ باغلايدىغان باغلاق)	køgɛ̃(n)
ئاۋارىچىلىك، جوۋالغۇ، چىقىمدارلىق	dzorɛ̃(n)
رەۋەن	røgɛ̃(n)
بىلەن (باغلىغۇچى)	wilɛ̃(n) ~ minɛ̃(n)

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

لەگمەن	lɛ̃(g)mɛ̃(n)
تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي	sowmɛ̃(n)
توقسان	toxsɛ̃(n)
سەكسەن	sɛksɛ̃(n)

- V - - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

تۈگمەن	tigirmɛ̃(n)

- V - V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئەتىگەن	ɛtigɛ̃(n)

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ھەم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

چۆچۈرە	bɛ̃(n)ʃɛ// tʃødzyrɛ

lɛ̃(ŋ)puŋ لەڭپۇڭ

[o]، [ø] تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بەزى سۆزلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. مۇنداق قۇرۇلمىدىكى سۆزلەرمۇ ساناقلىق، مەسىلەن، «ton - تون» سۆزىدە چۈشۈپ قالسا («tō(n)kijiptu»)، køn - كۆن، on - ئون (ساناق سان) سۆزلىرىدە چۈشۈپ قالىدىغانلىقى مەلۇم بولمىدى. ئاما، سۆز ئوتتۇرىسىدا بۇ سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

mō(n)ʧɑq مونچاق

ئەگەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە [u], [y], [i] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەركۇر سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا [o], [ø], [e] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

[u] دىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

oro(n) ئورۇن

uzo(n) ئۇزۇن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

xoto(n) خوتۇن

bojo(n) بويۇن

sowo(n) سويۇن

qoɓo(n) ~ ɓo(n) قوغۇن

buro(n) بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

bowo(n) ~ boɓo(n) ياۋا ھەرە، گۈل ھەرىسى

- V - - V- قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

نۇرغۇن	nurɓo(n)
قۇشقۇن	qùʃqo(n)
بالغۇن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)	balɓo(n)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

تېلېفون	tilopo(n)

- V - - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئالتۇن	alto(n)
ئالۋۇن، ئېزىتقۇ، سەراب	alwo(n)

[y] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئۆگۈن	øgø(n)
كۆكۈيۈن	køkø(n)

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى	møsø(n)
چۆگۈن	tʃøgø(n)

- V - V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئۇزاكۈن	ozokø(n)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

تۈنۈگۈن	tynøgø(n)

[i] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قېلىن	qele(n)
كېيىن	kije(n)
چىۋىن	tʃiwe(n)
لاچىن	letʃe(n)
باچىرغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)	batʃirɓe(n)

پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلاردا چۈشۈپ قېلىشى

tutqɑ̃(n)	تۇتقان
oquʁɑ̃(n)	ئوقۇغان
ɑ̃(ʁ)rijdiʁɑ̃(n)	ئاغرىيدىغان
kɛ̃(l)gɛ̃(n)	كەلگەن
kɛtkɛ̃(n)	كەتكەن

ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

1. tʃɑ̃(n)-

ɛmgɛktʃɑ̃(n)	ئەمگەكچان
tiriʃtʃɑ̃(n)	تىرىشچان
køjymtʃɑ̃(n)	كۆيۈمچان

2. xɑ̃(n)-

mɛŋxɑ̃(n)	مەڭخان (كىشى ئىسمى)
tɛkɛxɑ̃(n)	تەكەخان< تەركەنخان

3. dɑ̃(n)-

xumdɑ̃(n)	خۇمدان
tʃajdɑ̃(n)	چايدان

4. -qo(n),-ʁo(n),-kø(n),-gø(n)

tʃapqo(n)	جۇدۇن - چاپقۇن
taʃqo(n)	تاشقىن
julʁo(n)	يۇلغۇن
kɛlkø(n)	كەلكۈن
turʁo(n)	تۇرغۇن
tyrgø(n)	تۈرگۈن
sɛpkø(n)	سەپكۈن

5. - o(n), - ø(n), - e(n)

qujo(n)	قۇيۇن	qojo(n)taz	قۇيۇنتاز
pytø(n)			پۈتۈن
jeqe(n)			يېقىن
kele(n)	kile(n)		كېلىن
tʃeqe(n)			چېقىن

تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin، -din» دا چۈشۈپ قېلىشى

ikkide(n) ئىككىدىن

△ bir qulaqqa ikkide(n) بىر قۇلاققا ئىككىدىن...

kimde(n) كىمدىن

ئەسلەتمە

① [n] تاۋۇشى پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزەكلىرىنىڭ ئاخىرىدا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tʃan- چانماق

ojlan- ئويلانماق

julun- يۇلۇنماق

iʃlɛn- ئىشلەنمەك

② باشقا تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ كەلگەن [n] تاۋۇشى، كۆپىيىپ قالغان [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

mɛndir	(مۆلدۈر)	møldyr	ئەسلى:
botuntʃaq	(بوتا)	botu+tʃaq	ئەسلى:

③ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

kyn كۈن

tyn تۈن

ئۈن	yn
ئۇن	un
جىن	dzin
دىن	din

ئەگەر بۇ سۆزلەر بەزىدە سانلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككى بوغۇم بولۇپ قالسا، يۇقىرىقى قائىدە بويىچە چۈشۈپ قېلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىر كۆن	bir kø(n)

[g], [ʁ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىنىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a], [o], [u] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [ʁ] تاۋۇشى، [ɛ] دىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [g] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

[ʁ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىنىشىغا:

چاغلىماق، قازماق، يەر ئاغدۇرماق	tʃā(ʁ)la-
ئاغرىماق	ā(ʁ)ri-
ياغلىق	jā(ʁ)liq
باغداش (يەر نامى)	bā(ʁ)daʃ
ئوغلاق	ō(ʁ)laq
توغراق	tō(ʁ)raq
تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)	tō(ʁ)laq
بۇغرا (ئەركەك تۆگە)	bū(ʁ)ra
ئوغلان، باتۇر، مەرد	ō(ʁ)lā(n)
توغرا (سۈپەت)	tō(ʁ)ra

بەزى سۆزلەردە مۇنداق [ʁ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قوغلىماق، قوغلاش	qojla-

[g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ئەلگەك	ɛ̄(g)lɛk
تاسقىماق، تاسقاش	ɛ̄(g)lɛ-
ئەگرى	ɛ̄(g)ri
لەگلەك	lɛ̄(g)lɛk
لەڭمەن	lɛ̄(g)mɛ̄(n)

[k], [q] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قومۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدىكى [q], [k] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە [ʁ], [g], [j] قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر قوشۇلۇپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمىلەرنى ياسىغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆكبارغول (يەر ئىسمى)	kø(k)jarʁol
ئايەر < ئاقيەر (يەر ئىسمى)	ā(q)jɛr
ئاق يىپ	ā(q)jɨp
سېرىق ياغ	sere(q)jaʁ
ئاق گۈل	ā(q)gyl
كۆكگۈل (بىر خىل گۈلنىڭ نامى)	kø(k)gyl
قىرىقغول (يەر ئىسمى)	qɨr(q)ʁol

[j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەر يەككە ئىشلىتىلگەندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئايرىم	ā(j)rim
سايرا - سايرىماق، سايراش	sā(j)ra-
سايراۋاتىدۇ	sā(j)rajttu
قايرى -، قايرىماق، قايرىش	qā(j)ri-
چاي	tʃā(j)

qā(j)ʧa قايچا
ʧō(j)la چويلا
pɛ̄(j)l پەيل
ʧɛ̄(j)do چەيدو
lɛ̄(j)liqazaq لەيلىقازاق گۈل
qū(j)ruq قۇيرۇق
bū(j)ruq بۇيرۇق
bā(j)raq بايراق
wā(j)ʤā(n) ۋايجان (ئۇندەش سۆز)

« qoj- – قوي» پېئىلى يەككە ئېيتىلغاندا تەركىبىدىكى [j] چۈشۈپ قالمىسىمۇ، لېكىن تۈرلىنىشكە كىرگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qoj- قوي - ، قويماق، قويۇش

qō(j)sina قويسىنا qō(j)ma قويما

qō(j)maste(n) قويماستىن

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە [j] دىن ئالدىنقى [a], [ɛ] تاۋۇشلىرى ئۇزۇن [o], [ø] لەرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

bozō(j) موزاي
pytø̄(j) پۈتەي
bylø̄(j) بىلەي
køsø̄(j) كۆسەي

تۆۋەندىكى سۆزلەر گەرچە يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايىغىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qajmaq قايماق
ojmaq ئويماق

ojna- ئوينا-، ئوينىماق، ئويناش

hɛjdɛ- ھەيدە-، ھەيدىمەك، ھەيدەش

ojmaŋ ئويمان

[r] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى [r] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. [r] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپىنچە [a], [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى شۇنداق بوغۇملار ۋە قوشۇمچىلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى:

bā(r) بار

△beri ʃu بارى شۇ

△monaq tʃeɓi wā(r) مۇنداق ئوخشايدۇ

bā(r)- بارماق، بېرىش bā(r)dim باردىم

balilā(r) باللار qatʃorilā(r) قارىغايلار

تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [r] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qar قار

△qari eriptu قارى ئېرىپتۇ

tar تار (سۇپەت)

△tarla(p) kɛtti تارلىشىپ كەتتى

sar سار

jarma يارما

△tʃaʃni jarmisi چاچنىڭ يارمىسى

qartʃiɓa قارچىغا

دۇتار	dutar

تەقلىد سۆزلەردىن مىسال:

شار-شۇر	ʃar - ʃur
پار-پۇر	par - pur

[ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆز، بوغۇم ۋە قوشۇمچىلاردا چۇشۇپ قىلىنىشى

يەر	jɛ̄(r)
مىنىڭ يىرىم	△mini jirim
تەرمەك، تىرىش	tɛ̄(r)-
تىرىۋال	△tiriwal
تەر	tɛ(r)
مىنىڭ تىرىم	△mini tirim
بەرمەك، بىرىش	bɛ̄(r)-
بىرىپ قويدۇم	△bir(ip) qojdum
تەرمەچ	tɛ̄(r)mɛtʃ
سەر (ئىغىرلىق ئۆلچىمى)	sɛ̄(r)
سەرى	seri
ئىدەر	idɛ̄(r)
ئىدىرى توشتى	△idiri toʃti
ئەركەك	ɛ̄(r)kɛk

dɛ̄(r)t	دەرد	dɛrdim	دەردىم
øjlɛ̄(r))	ئۆيلەر	øjliri	ئۆيلىرى

تۆۋەندىكى سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ [r] تاۋۇشى چۇشۇپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

تەۋرىمەك، تەۋرەش	tɛrwɛ-
يىتەرلىك	jitɛrlik

zadɛr — زەردار، پۇللۇق

kɛr- — كەرمەك، كېرىش

△kīrildi — كېرىلدى

[o] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ئەگەر [r] تاۋۇشى قوشما ئۈزۈك (ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن قاتار ئۈزۈك) تاۋۇشىنىڭ ئالدىنقىسى بولسا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qō(r)qmas — قورقماس

qō(r)quntʃaq — قورقۇنچاق

كۆپلىگەن [o] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [r] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ʃor شور ʃori شورى

zor زور zorla- زورلىماق، زورلاش

tor تور

or- ئورماق، ئورۇش orajniŋ ئورايلى

dordaq دورداي

[ø] بىلەن تۈزۈلگەن، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر نىسبەتەن ئاز. بۇلاردىن مىسال كەلتۈرسەك:

kø̄(r)- — كۆرمەك، كۆرۈش

△kø̄(r)s(i)lɛ — كۆرسىلە

gør — گۆر

jørtkɛ- — يۆتكىمەك، يۆتكەش

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [r] تاۋۇشى مەيلى سۆزدە، مەيلى سۆزنىڭ مەلۇم بوغۇمى ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tyr- — تۈرمەك، تۈرۈش

syrkɛ- — سۈركىمەك، سۈركەش

kømyr	كۆمۈر
qur قۇر	bir qur بىر قۇر
ur-	ئۇرماق، ئۇرۇش
turna	تۇرنا
qatʃur-	قاچۇرماق، قاچۇرۇش
øŋgyr	ئۆڭكۈر
sir	سىر
mɛndir	مۆلدۈر
ʤimdir	جىمبىل
qirla-	قىرلىماق، قىرلاش

[1] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئومۇمەن پەس ياكى سەل پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ياكى بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مۇنداق [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەر تۈرغۇن سۆزلەردىمۇ، پېئىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

pā(l)ʧiq	لاي بالچىق
jā(l)ʁuz	يالغۇز
ʧɛ̄(l)pɛk	چەلپەك
bɛ̄(l)ʧir	ئاچال
bir tā(l) daduza	بىر تال پۇرچاق
jā(l)ʁā(n)	يالغان
ʧā(l)ʤa	سالجا
qizi(l)juʁo(n)	قىزىل يۇلغۇن (يەر ئىسمى)

پېئىللاردىكى [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى شەرتلىك بولىدۇ، يەنى - al ـ ئال - ، - sal ـ سال - ، - qal ـ قال - ،

- tʃɑl - چال -، - kɛl - كەل -، - bol- بول -، - qil - قىل -
قاتارلىق پېئىللار پېئىللارنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش تۈرى، خالاش رايى، ۋاسىتىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى، پەرەز-قارشىلىق رايى، بۇيرۇق رايىنىڭ 3-شەخس فورمىسى، پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق فورمىسى بىلەن تۈرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئاخىرقى [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئالغاي	ɑ̄(l)ʁɑj	ئالغان	ɑ̄(l)ʁɑ̄(n)
ئالسا	ɑ̄(l)sɑ	ئاپتۇ	ɑ(li)ptu
ئالما-	ɑ̄(l)mɑ-	ئالسۇن	ɑ̄(l)sun
كەلگەي	kɛ̄(l)gij	كەلگەن	kɛ̄(l)gɛ̄(n)
كەلسە	kɛ̄(l)sɛ	كەپتۇ	kɛ(li)ptu
كەلمە-	kɛ̄(l)mɛ-	كەلسۇن	kɛ̄(l)sun

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدە راي فورمىسىدا كەلگەندىمۇ ئوخشاشلا [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىۋالغان e(li)wɑ̄(l)ʁɑ̄(n)

كۆرۈۋاپتۇ kørywɑ(li)ptu

كۆرۈپ كەپتۇ køry(p)kɛ(li)ptu

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدىكى « -p » لىق رەۋىشداش فورمىسىدا كەلسىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

سېلىۋالسا se(li)wɑ̄(l)sɑ

قىلىۋالسۇن qi(li)wɑ̄(l)sun

قالغان [i] بىلەن ئاياغلاشقان -il- ئىل -، -bil- بىل -، - kyl- كۈل -، - bøl - بۆل -، - til- تىل -، قاتارلىق پېئىللاردا مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. « -øl - ئۆل -» پېئىلى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئىگە بولغاندا -ø̄(l)tyr شەكلىدە تۈرلىنىدۇ، [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

[h] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [h] چۈشۈپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ياكى سەل پەسىيىدۇ، ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

me(h)mā(n)	مېھمان
de(h)xā(n)	دېھقان
kø̄(h)nɛ	كونا
mɛ̄(h)rɛp	مېھراب
nɑmɛ̄(h)rɛm	نامەھرەم
tø̄(h)mɛt	تۆھمەت
ɛ̄(h)wɑl	ئەھۋال
mē(h)ri - ʃɛpqɛt	مېھىر - شەپقەت
sø̄(h)bɛt	سۆھبەت
bɛ̄(h)rɑm	بەھرام (خاس ئىسىم)
jā(h)ja	يەھيا (خاس ئىسىم)

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا [h] بىلەن كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

rɛ̄(hɛ)t, ~ wɑɓ	راھەت، راھەتباغ (جاي ئىسمى)
nā(hɑ)l ~ lāl	ناھال
mɛ̄(hɛl)lɛ	مەھەللە
gø(hɛ)rxā(n) ~ gøwɛrxā(n)	گۆھەرخان (كىشى ئىسمى)
mɛs(lih)ɛt	مەسلىھەت

لېكىن [h] بىلەن سۆزلىرىدىكى « dzɑhā(n), bɑhɑ, bɑhɑr» تۈزۈلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالمايدۇ.

[w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

قوۋۇق، ئىشىك	qō(wu)q
قوۋۇرغا	qō(wu)rʁɑ
كۆۋرۈك	kø̄(w)ryk
جاۋغاي	ʤō(w)xɛj
سۈپۈرۈندى	sȳ(wy)ryndɛ
دوۋسۇن، دوۋساق	dō(w)suq
بوۋاق، ئۇكا	bō(wɑ)q

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

g/w نۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ئىچىدىكى بىر قىسىم شېۋىلەر، مەسىلەن، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن كۇچا شېۋىسى)، تۇرپان شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، شۇنىڭدەك ئالاھىدە شېۋە ھېسابلىنىدىغان كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدىلا g/w نۆۋەتلىشىشى بار. لېكىن، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە تۇرپان شېۋىسى بىلەن قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىش نىسبەتەن كۆپ.

ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىشنىڭ سەۋەبلىرى ياكى ئەمەلىي فونېتىكىلىق شارائىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىدى.

بىزنىڭ كۆزىتىشىمىزچە، قۇمۇل شېۋىسىدە g/w نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلمەكتە. يەنى مۇنداق سۆزلەر ئەسلى ئەرەب ـ پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشى [ɛ]، [ɑ]

تاۋۇشلىرىنىڭ (گەرچە بۇ [ɛ]، [a] تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەردە باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ) ئالدىدا كېلىپ بوغۇم بېشى بولغان بولسا، مۇنداق [w] تاۋۇشى[g] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

پەتىۋا (ئەرەبچە)	pɛtiga
ھالۋا (ئەرەبچە)	halga
ھاۋا (ئەرەبچە)	hoga

(لېكىن، خاس ئىسىملاردا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ھاۋاگۇل (hawagyl)

زاۋال (ئەرەبچە)	zogal
جاۋاب (ئەرەبچە)	dzagap
تاۋاپ (ئەرەبچە)	tagap
ساۋاب (ئەرەبچە)	sagap
ھايۋان (ئەرەبچە)	hajgan
ۋاجىت (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)	gadzit
ۋاھىت (ئەرەبچە)	gajit
ۋاسىل (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)	gasil
ۋايىز (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)	gajiz
قېنىق سېرىق رەڭ ؟	halgaji
دىۋانە (پارسچە)	diganɛ
زەدىۋال (پارسچە)	zɛdigal
جۇگان، جۇۋان (پارسچە)	dzugan
گۇۋاھ (پارسچە)	gaga
ھاندۇۋا (پارسچە)	handurga
ھاۋانچا (پارسچە)	hogã(n)tʃa
جانىۋار (پارسچە)	dzenigar

gaŋ	ۋالڭ (خەنزۇچە)
raga	راۋا، ئىجاۋەت (پارسچە)
gado	ۋادو (خەنزۇچە)
taraga	تەرەۋى (ئەرەبچە)
pɛrganɛ	پەرۋانە (پارسچە)
jugaʃ	ياۋاش (پارسچە)
tagar	تاۋار
suga -	سۇۋىماق
△ tam sugudum	تام سۇۋىدىم
uga ئۇۋا > ɪa	ق. ئو.

(قارالڭ: م. «قەشقەرى، تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 86-بەت.)

[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملاردا:

bɛrɛq	ۋاراق (ئەرەبچە)
gɛx	ۋاقىت (ئەرەبچە)
gɛxliq	ۋاقىتلىق
ɛgɛl~agal	ئاۋۋال (ئەرەبچە)
gɛxwɛ	ۋەخپە (ئەرەبچە)
gɛdɛ	ۋەدە (ئەرەبچە)
tapagɛt	تاپاۋەت (ئەرەبچە)
gøsijɛt	ۋەسىيەت (ئەرەبچە)
gøzyr	ۋەزىر (ئەرەبچە)
gupa	ۋاپا (ئەرەبچە)
gysɛ	ۋاسا؟
døgɛ	دىۋە (پارسچە)
møgɛ	مىۋە (پارسچە)

ئېۋەن، كەمچىلىك	øgɛ̃(n)
رەۋەن (پارسچە)	røgɛ̃(n)
جاۋاڭ (هارۋا جابدۇقى)، (خەنزۇچە)	ʣagɛ̃(n)

تۆۋەندىكى سۆزلەر ئەسلىدە [b] ياكى [p] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەنلىكتىن، گەرچە كېيىن بۇ تاۋۇشلار [w] بىلەن نۆۋەتلەشكەن بولسىمۇ، ئۇلارنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرمەي [w] بىلەن، ئاز بىر قىسمىنى [j] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن:

تەلۋە، ساراڭ (پارسچە)	tɛ̄lwɛ
ساۋىماق (ئۇيغۇرچە)	sawa-

△ sawap salidiɓā(n) tursa

توۋا (ئەرەبچە)	tøwɛ
جۇۋا (ئەرەبچە)	ʣuwa
چاۋاك (پارسچە)	ʧawak
تاۋلىماق (پارسچە+ئۇيغۇرچە)	tawla-
چاۋات (پارسچە)	ʧowat
چىۋىق (پارسچە)	ʧujuq

تۆۋەندىكى سۆزلەر تەقلىد سۆز ياكى ئۈندەش سۆزلەر بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشىنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈش ئادەت ئەمەس. مەسىلەن:

قارا هەرىنىڭ ئۇچقاندا چىقارغان تاۋۇشى	waŋ-wuŋ
ۋىچىرلىماق	ʣiwirla -

△ quʃqaʃ ʣiwirlajdu. قۇشقاچ ۋىچىرلايدۇ.

ۋاي-ۋۇي (ئۈندەش سۆز)	waj-waj

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [w] تاۋۇشىنىڭ نىمىشقا [g] بىلەن نۆۋەتلەشمىگەنلىكى ياكى [j] بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك بۇ فونېتىكىلىق هادىسىنىڭ ئېنىق بىر فونېتىكىلىق

شارائىتتا ئاساسلانمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مەسىلەن:

چۈۋۈماق (ئۈيغۇرچە) tʃujla-

جوۋۇماق dzowa -

جوۋاپتىلا △dzowaptila

ياۋا jawa

ئەلۋەك، مول ɛlwɛk

كاۋاك quwaq

دۆۋىلىمەك dowla-

ئالۋان alwaŋ

r/r نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ھەرقانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئەدەبىي تىلدىكى تىل ئۇچى تىترەڭگۈ ئۈزۈك تاۋۇش [r] ئورنىغا تىل ئۇچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش [r] قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئەگەر [i] تاۋۇشى بىلەن بوغۇم ھاسىل قىلسا [i] تاۋۇشىنىڭ تىل ئوتتۇرا سەل پەس ۋارىيانتىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

سىر sir

بىر bir

قىر qir

كىرمەك kir -

شىر ʃir

z/j نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [j] تاۋۇشىنىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يوق. تۆۋەندىكى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش ئالدىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىلمان ilmã(n)

ilik	يىلىك
ilqɑ	يىلقا
in, qojni ini	ئىن ، قوينىڭ ئىنى
it-	يىتمەك
△iti(p) kɛtti	يىتىپ كەتتى
id	ھىد، پۇراق
△idi kilidu	پۇرىقى كېلىدۇ
idi-	يىدىماق، بۇزۇلۇپ پۇراپ قالماق
idiq	يىدىغان، بۇزۇلۇپ پۇرىغان
ilwiz	يىلپىز
ildɑm	ئىلدام
ilɑ̄(n)	ئىلان
iltiz	يىلتىز
yz	يۈز (ئەزا)

△ yzymdɛ jɑmiʁim, tøʃymdɛ uluʁum joq.

w/p,b نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [b]، [p] تاۋۇشلىرى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

iwɑdɛt	ئىبادەت (خاس ئىسىم)
musijwɛt	مۇسىبەت
qɑwɑq	قاپاق (ئۆسۈملۈك)
qɑwɑq	قاپاق (كۆزنىڭ قاپىقى)
kiwɛk	كېپەك
gɛxwɛ	ۋەخپە
tøwɛ	تۆپە
△øjni tøwisi	ئۆينىڭ تۆپىسى

ilwiz — يىلپىز

tawila- — تاپىلىماق، تاپىلاش

ʁurwɛtʃtʃilik — غۇربەتچىلىك

qawartqu — قاپارتقۇ

j/p,w

tʃujuq — چىۋىق

køjyk — كۆپۈك

t/tʃ نۆۋەتلىشىشى

مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز بېشىدا، ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

tiʃ — چىش

tiʃlɛ- — چىشلىمەك، چىشلەش

tyʃ- — چۈشمەك، چۈشۈش

tyʃyrgytʃ — چۈشۈرگە (تۈگمەننىڭ چۈشۈرگىسى)

tyʃ ~ kør — چۈش، چۈش كۆرمەك

tyʃkɛr- — چۈشكۈرمەك، چۈشكۈرۈش

tuʃa- — چۈششىمەك، چۈششەش

tuʃaq — چۈششەك

dʒ/tʃ نۆۋەتلىشىشى

yndʒɛ — ئۈنچە

△yndʒɛ bøk — ئۈنچىلىك بۆك

jepindʒa — يىپىنچا

tygɛndʒɛ — تۈگەنچە

ylgyrdʒɛ — ئۈلگۈچە، توپ

△ylgyrdʒɛ satti — ئۈلگۈچە ساتتى

birindʒi — بىرىنچى (تەرتىپ سان)

ʧ/s نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [s] ئورنىغا [ʧ] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سالجا	ʧā(l)ʤa
بەسەي	bɛʧɛj
سەيپۇڭ	ʧɛjpuŋ
سانچىماق	ʧā(n)ʧ-
يىڭنە سانچىۋاپتۇ	△jiŋnɛ ʧā(n)ʧiwaptu

j/h نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] نىڭ ئالدىدا كەلگەن [h] تاۋۇشى [j] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھىمىر- ھىمىرمەك، ھىمىرىش يىمىر- يىمىرمەك، يىمىرىش	jimar-
ھېكايە	jikajɛ
ھېساب	jisap
بىھىش	bijiʃ
شېھىت	ʃijit
ھېمىت (كىشى ئىسمى)	jimit

b/p، w نۆۋەتلىشىشى

پات-، پاتماق، پېتىش	bat-
ئالتە تاختىغا پاتمىسا...	△altɛ taxtiɓa batmisa
ۋارقىرىماق، ۋارقىراش	barqira-

p/b

بىسات	pisat
بوقا	puqa

ɓ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدىغان سۆزلەر:

قۇدۇق	ɓuduq

△basma ʁuduq　　باسما قۇدۇق

ʁada-　　قادا ـ، قادىماق، قاداش

ʁadal-　　قادال ـ، قادالماق، قادىلىش

ʁulup　　قۇلۇپ

ʁaʃa　　قاشا

ʁaz-　　قاز ـ، قازماق، قېزىش

ʁajla-　　قاي ـ، قايماق، قېيىش

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ʁ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلمەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا [ʁ] تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە [q] بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ulaq　　ئۇلاغ

at - ulaq　　ئات - ئۇلاغ

ulaq　　ئۇلاق

△ulaq ā(ʁ)ramtʃa　　ئۇلاق ئارغامچا

ajaq　　ئاياغ

tʃiraq　　چىراغ

daq　　داغ

ʁ/x نۆۋەتلىشىشى

ʁidzalɛt　　خىجالەت

ʁurdzun　　خۇرجۇن

ʁodza　　خوجا

④ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:

irwajim　　r/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)

arwo(j)　　ئابرۇي

l/b قىبلە qilwɛ

l/m قاملاشماق qalmaʃ -

r/w نەۋرە nɛrwɛ

ئەۋرە ɛrwɛ

تەۋرىمەك tɛrwɛ-

ʁ/l تولغاق tō(ʁ)laq

ʁ/r ئارغامچا ā(ʁ)ramtʃa

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [r] ,[l] تاۋۇشلىرى بىلەن [ʁ] تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان [ʁ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

g/l چىلگە tʃigilɛ

q/r قەبرىستانلىق، مرقد. ئە.> مارقاتلىق maqratliq <

r/w تۈۋرۈك tyrkyk< tyrgyk< tyrwyk< tywryk

p/l قالپاق qapilaq< qalpaq

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

ئۆمۈر homur

ئەزىز heziz

ئەزىزلەپ hezizlap

ئەقىل heqil

ئەقىللىق heqilliq

ئەجەب hɛdzɛp

ئوسما hosma

لېكىن، «øl — ھۆل» ، «ɛlɛp — ھەلەپ» ، «ula- — ھۇۋلا-» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.

[ʁ],[g] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى كۆپىيىپ قالىدۇ.
مەسىلەن:

jaŋʁaq ياڭغاق

siŋgir سىڭگىر

tʃigmɛ̃(n) چىمەن < tʃymgɛn ق. ئۇ.

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىسى بىر قەدەر كۆپ، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرى:

z,ʃ,tʃ,t/s

assun< atsun ئاتسۇن

assa< atʃsa ئاچسا

assiz< aʃsiz ئاشسىز

jassam< jazsam يازسام

n/b,m,l,t

ombɛʃ< onbɛʃ ئونبەش (يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە)

kyllyk< kynlyk كۈنلۈك

mɛmmu< mɛnmu مەنمۇ

tøwɛtte(n) < tøwɛndin تۆۋەندىن

joqutte(n) <juqurdin يۇقىرىدىن r/d~t

kasatʃtʃiliq كاساتچىلىق t/tʃ

saɛtʃtʃi سائەتچى

ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ŋ/ʁ~g ئاسسىمىلياتسىيىسى

toŋŋuz توڭغۇز

goŋŋuz قوڭغۇز

ʧaŋŋiz ~ ʧaŋgiz	چاڭگىز (بىر خىل دەرەخ)

t/l

tattiq	تاتلىق

c. قۇمۇل شېۋىسىدىكى ئاھاڭداشلىق

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

قۇمۇل شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقى باشقا دىئالېكت ياكى شېۋە رايونلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. لېكىن، سۆزلەرنىڭ 2-، 3-بوغۇملىرىدا [e], [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىن باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئالايلى، سۆزلەرنىڭ 2-، 3-بوغۇملىرىدا [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ئاتۇش شېۋىسى ۋە تارىم (دولان) شېۋىلىرىدە ساناقلىق بىر قانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ، لوپنۇر دىئالېكتىدا بولسا، تۈپ ياكى ياسالما سۆزلەردىن تارتىپ تاكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشلىرىگىچە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. لېكىن، قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق ئەمەس. قۇمۇل شېۋىسىدە 2-، 3-بوغۇملىرىدا [e],[ø],[o] كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرى ھەممىلا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قۇمۇل شېۋىسىدە 2-، 3-بوغۇملىرىدا [e],[ø],[o] كېلىدىغان سۆزلەرنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

a.خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر:

ʧɛ̄(j)do	چەيدو
dozo	روناق تاپمايدىغان
zixo	باي
saxo	گومۇش
xoʃo	دەرھال

b. ئاخىرقى بوغۇمى [i], [y], [u] تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ بوغۇم ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار [ø]، [e]، [o]گە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلەر ([n] تاۋۇشىنىڭچۈشۈپ قېلىشىغا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراڭ.)

c. 2، 3-بوغۇملىرى [ɛ],[a] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بولسىمۇ مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە مەلۇم تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىپ، [a] تاۋۇشى [o] غا، [ɛ] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگەرگەنلەر.

ئەدەبىي تىلدا:	بىلەي <ق. ئۆ.	bylø̄< bilɛgy
ئەدەبىي تىلدا:	تەمرەتكۈ <ق. ئۆ.	tømyrø< tɛmrɛgy
ئەدەبىي تىلدا:	پوتەي	pytø̄
ئەدەبىي تىلدا:	كۆسەي <ق. ئۆ.	køsø̄<køzɛgy
ئەدەبىي تىلدا:	موزاي <ق. ئۆ.	bozō< buzaɓu
ئەدەبىي تىلدا:	توغرىغۇ	torō
ئەدەبىي تىلدا:	تورۋا	toro
ئەدەبىي تىلدا:	چۇلۇۋۇر	ʤolo

d. يۇقىرىقى دائىرىگە كىرمەيدىغانلار:

غەيرىي	ɛndo
ۋېنتا	ɛrgol
ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇياق ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك	baʧoro ~ maʧoro
ئېرىمچىكنىڭ بىر خىلى	bøʧølø ~ møʧølø
تىلىنى چاينايپ سۆزلەيدىغان كىشى	pøʃølø
تۆتۆتلەپ سۆزلەيدىغان كىشى	tøtø
ئورۇق، ئاۋاق	qirto

qiqo -mɑʤo ئولاش-چولاش

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى قۇمۇل شىۋىسىدە تەركىبىدە [g]، [k] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى كۆپىنچە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ قىلىپلاشقان. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىرى ئاز. مەسىلەن:

kørɛ	كورا
dɛŋgɛl	داڭگال
ʤɛŋgɛl	غۇژمەك - غۇژمەك
tʃŋɛgɛl tʃɛŋgɛl	چاڭگال
kɛlpyk	كالپۇك
tʃøkyʃ	چوكا
kønɛ	كونا
gøllɛ -	گوللىماق
gygyt	گۈڭگۈرت

ھەتتا بەزى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە سۆزلەردىمۇ مۇشۇ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

kɛj	كوي ~ يۇەن
ɛkɛ	ئاكا
tɛmkɛ	تاماكا

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ قىلىپلاشقانلىرى:

kɑltɑ	كالتە		
kɑm	كەم		
kɑkkuk	كاككۇك		
gumbɑt	گۈمبەز		
gunɑ	گۇناھ	gunɑjim	گۇناھىم

III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى

① قۇمۇل شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-niŋ» ۋە «-ni» شەكلىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mini køzym	مېنىڭ كۆزۈم
sini øjyŋ	سېنىڭ ئۆيۈڭ
taʃni beʃi	تاشنىڭ ئۈستى (تۆپىسى)
ɓolni beʃida	غولنىڭ بېشىدا

② ئەگەر جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئوخشاش بىر سۆزدىن بولغان بولسا، مۇنداق خەۋەر چۈشۈپ قېلىپ، شۇ خەۋەرنىڭ قاراتقۇچىسى سۈپىتىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز «-niŋ» بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

bu øj miniŋ (øjym)	بۇ ئۆي مېنىڭ ئۆيۈم
dewu turɓā(n) ō(ɓ)laq siniŋ (ō(ɓ)luɓuŋ)	ئاۋۇ تۇرغان ئوغلاق سېنىڭ ئوغلىقىڭ

③ شۇنىڭدەك ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن سۆزدىن كېيىن yʧø(n) ، minɛ̄(n) ~ wilɛ̄(n) قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر كەلسىمۇ، ئىگىلىك كېلىش «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

miniŋ wilɛ̄(n) ~ minɛ̄(n) baramsɛ̄(n)?	مېنىڭ بىلەن بارامسەن؟

سىنىڭ ئۈچۈن — siniŋ ytʃø(n)

④ ئەگەر ئىگىلىك كېلىش خەۋەر ئورنىدا كېلىپ ئۆتنىڭ كەينىدىن يەنە «-ki» قوشۇمچىسى قوشۇلىدىغان بولسا، كېلىش فورمىسى «-ni» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئۆي بىزنىڭكى — bu øj bizniki

⑤ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ماس ھالدا «nuŋ -، nyŋ -» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئىگىلىك كېلىش فورمىسىنىڭ مۇنداق ئارىلاش قوللىنىلىشى توغرىسىدا ئىككى خىل مۆلچەر بار. بىرى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك سۆز ياكى قوشۇمچىلار ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالغىنىدەك، سۆز ئاخىرىدىكى [ŋ] نىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى خوددى لوپنۇر دىئالېكتى، مورتۇق شېۋىسى، پاخپۇ شېۋىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا كۆرۈلگىنىدەك بىر قەدەمكى ئارىلاشما ھالەت بولۇپ، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ھازىرقى قومۇل شېۋىسىدە سارقىندى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان بولسا كېرەك. «-niŋ» ئورنىغا «-ni» قوللىنىشنىڭ شەرتلىرى ئېنىق بولمىغىنىغا قاراپ، بىز كېيىنكى مۆلچەرنى مۇۋاپىقمىكىن، دەپ قارايمىز.

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-din» بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە [n] چۈشۈپ قالغاچقا -de(n) تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نېرناسىدىن كەلدىم. — △nernaside(n) kɛldim

ئۆيدىن تالاغا چىقتىم. — △øjde(n) talaba tʃixtim

بۇلاردىن باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش.

a ~ u، sɛ̄(n)، mɛ̄(n) قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى يۆنىلىش

كېلىش بىلەن تۈرلەنسە « maŋʁa — ماڭا، saŋʁa — ساڭا، aŋʁa —
ئۇنىڭغا» شەكلىدە بولىدۇ.

△ aŋʁa tʃetʃilʁā(n), muŋʁa tʃetʃilʁā(n)...

ئۇياققا چېچىلغان، بۇياققا چېچىلغان.

2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت 2-شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە ئازراق پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن:

øzlɛ̄(r)niŋ kitapliri	ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك)
øzliriniŋ ~ øz(l)iriniŋ kitapliri	ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك)
øzlɛ̄(r)lɛ̄rniŋ kitaplirilɛ̄(r)	ھەر بىرلىرىنىڭ كىتابلىرى (كۆپلۈك)

3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

① سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى - ɛrɛk, - araq // - raq, - rɛk قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

kɛryrɛk	جىقراق، كەڭرەك
tō(ʁ)raraq	توغرىراق
susaraq	سۇسراق
kitʃigɛrɛk	كىچىكرەك
qaramturaraq	قارامتۇلراق
itligɛrɛk	ئىتتىكرەك
mā(ʁ)durluʁaraq	ماغدۇرلۇقراق

سېخىيراق sexijɛrɛk

② سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندىن باشقا، سۆپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاخىرىغا [p] قوشۇپ تەكرارلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن [j] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆپەتلەردە [p] ئورنىغا [w] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

jawjeʃil	ياپيېشىل
jewjinik	يېپيېنىك
jawjalaŋ	ياپيالاڭ
jawjaʃ	ياپياش
jowjoruq	يوپيورۇق
jowjoɓɑ̄(n)	يوپيوغان
juwjumulaq	يۇپيۇمىلاق
jewjessi	يېپيېسسى

③ بۇلاردىن باشقا بەزى سۆپەتلەرنىڭ مەلۇم ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەكرارلاش (ياكى سوزۇپ ئېيتىش) بىلەنمۇ سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jeqe(n)	يېقىن	jeqqe(n)	ناھايىتى يېقىن
igiz	ئېگىز	iggez	ناھايىتى ئېگىز

4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

كىشىلىك ئالماشلىرىدىن ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن siz، sɛ̄(n) قوللىنىلغاندىن باشقا، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن øzlɛ̄(r) ياكى øz(l)iri ~ øzliri ، كۆپلۈكتە øzlɛ̄(r)lɛ̄(r) ياكى øz(l)ir(i) ~ øzllirilɛ̄(r) lɛ̄(r) قوللىنىلىدۇ.

øz(l)ir(i)lɛ̄(r)

øzlirilɛ̄(r)

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن u، bu، ʃu لار بىلەن بىرلىكتە y، by، ʃy، e، de قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ewu	ئاۋۇ
dewu	ئاۋۇ
denɛ ~ deginɛ	ئەنە
debyt	ئاۋۇ، ئەۋۇ
deʃu	ئاشۇ
deyt	ئۇ يەر
deʃyt	ئاشۇ يەر
byt	بۇياق، بۇ يەر
△bytniŋki syji	بۇياقنىڭ سۈيى
byttɛ ~ pyttɛ	بۇ يەردە
bytkɛ ~ pytkɛ	بۇ ياققا
byttø(n)	بۇ ياقتىن
byjzi < bujyzi	بۇياق، بۇ تەرەپ
buɓunut	بۇ يەر، بۇياق
ʃyt	شۇ ياق، شۇ يەر
ʃyjzi < ʃujyzi	ئاشۇ تەرەپ
yt	ئۇ ياق، ئۇ تەرەپ
ytkɛ	ئۇ ياققا
yttɛ	ئۇ ياقتا
deʃyttɛ	ئاۋۇ ياقتا

ئوخشىتىش ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

ʃunɑq	شۇنداق
ɑnɑq	ئانداق
monɑq	مۇنداق

ئاشۇنداق	enaq ~ eʃnaq
ئاشۇنداق	deʃnaq
ئاشۇنداق	dewnaq
مۇشۇنداق	maʃnaq
مۇشۇنداق	majnaq
مۇشۇنداق	maʃtaq

ئەگەر «ʃunaq» ئالمىشى ئاشۇرۇش رەۋىشى ئورنىدا كەلسە «ʃunnaq» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق چىرايلىق ʃunnaq tʃirajliq

سوراق ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

قانداق	qajnaq ~ qanaq
قاچان	qatʃā(n)
نەدە	nɛttɛ
قەيەردە	qɛttɛ
قەيەرگە	qɛtkɛ

سوراق ئالماشلىرىدىن nimɛ، nɛ، kim قاتارلىقلار كۆپىنچە dur>do قوشۇمچىسى بىلەن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قەيەر، نە؟	nɛdo
كىم؟	kimdo
نىمە؟	nimido
قاياقتا؟	qɛjyzdido?
نە؟ قەيەر؟	nɛtto
قايسى؟	qɛsido

«nemɛ، kim» ئالماشلىرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىمۇ ئاخىرىغا «du» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. قا: بە. ت: II توم، 2566-بەت «كيمدۇ»، 2577-بەت «نيمدۇ».

5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قۇمۇل شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ تۇسلۇق ئۆزەكلىرىدە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلىدۇ.

①. ئىمكانىيەت تۇسلۇق ئۆزەك a - ، ε - // j - لىق رەۋىشداشلارغا «al-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن رەۋىشداشنىڭ بۇ قوشۇمچىلىرى تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، باشقا شېۋىلەردىكىدەك «al-» پېئىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «εl-» گە ئايلىنىشى يوق. مەسىلەن:

بىلەلمەيمەن	bilā(l)majmε̄(n)
كۆتۈرەلمەيمەن	køtyrā(l)majmε̄(n)
يېتىشەلمىگەن	jitiʃā(l)mibā(n)
ئاتالمىدۇق	atā(l)miduq
دېيەلمەيمەن	dāmajmε̄(n)<dεjalmajmεn

② ئىنچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى پېئىللارنىڭ p-لىق رەۋىشداش شەكلىگە jat- پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن جانلىق تەلەپپۇزدا مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن ئەدەبىي تىل بىلەن خېلىلا پەرقلىق تۈس ئالغان، يەنى بۇ ئۆزەكتە رەۋىشداشنىڭ [p] تاۋۇشى، jat- پېئىلىدىكى [a] تاۋۇشى ۋە بۇ پېئىلنى رەۋىشداشقا ئۇلايدىغان «a-» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن «ojla- - ئويلا-» پېئىلنى ئالساق، ئۇنىڭ ئىنچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى «ojla(p)j(a)t(a)» بولىدۇ، «kør- - كۆر-» پېئىلىنىڭ ئىنچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى «køry(p)j(a)t(a)» بولىدۇ.

بۇ ئۆزەكتىن ئىنچىل ھازىرقى زامان پېئىلى ياسالسا، ئۇنىڭ

بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلى، سوراق شەكلى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بولۇشلۇق شەكلى

ojla-			ئويلا-
ojlajttimɛ̄(n)	ئويلاۋاتىمەن	ojlajttimiz	ئويلاۋاتىمىز
ojlajttisɛ̄(n)	ئويلاۋاتىسەن	ojlajttisilɛ̄(r)	ئويلاۋاتىسىلەر
ojlajttisiz	ئويلاۋاتىسىز		
ojlajttila	ئويلاۋاتىدىلا		
ojlajttu	ئويلاۋاتىدۇ	ojlajttu	ئويلاۋاتىدۇ
iʃlɛ -			ئىشلە-
iʃlijttimɛ̄(n)	ئىشلەۋاتىمەن	iʃlijttimiz	ئىشلەۋاتىمىز
iʃlijttisɛ̄(n)	ئىشلەۋاتىسەن	iʃlijttisilɛ̄(r)	ئىشلەۋاتىسىلەر
iʃlijttisiz	ئىشلەۋاتىسىز		
iʃlijttila	ئىشلەۋاتىدىلا		
iʃlijttu	ئىشلەۋاتىدۇ	iʃlijttu	ئىشلەۋاتىدۇ
kør-			كۆر-
kørryjttimɛ̄(n)	كۆرۈۋاتىمەن	kørryjttimiz	كۆرۈۋاتىمىز
kørryjttisɛ̄(n)	كۆرۈۋاتىسەن	kørryjttisilɛ̄(r)	كۆرۈۋاتىسىلەر
kørryjttisiz	كۆرۈۋاتىسىز		
kørryjttila	كۆرۈۋاتىدىلا		
kørryjttu	كۆرۈۋاتىدۇ	kørryjttu	كۆرۈۋاتىدۇ

jul-			يۇل -
julujttimɛ̄(n)	يۇلۇۋاتىمەن	julujttimiz	يۇلۇۋاتىمىز
julujttisɛ̄(n)	يۇلۇۋاتىسەن	julujttisilɛ̄(r)	يۇلۇۋاتىسىلەر
julujttisiz	يۇلۇۋاتىسىز		
juluttila	يۇلۇۋاتىدىلا		
julujttu	يۇلۇۋاتىدۇ	julujttu	يۇلۇۋاتىدۇ

jɛ-			يە-
jijttimɛ̄(n)	يەۋاتىمەن	jijttimiz	يەۋاتىمىز
jijttisɛ̄(n)	يەۋاتىسەن	jijttisilɛ̄(r)	يەۋاتىسىلەر
jijttisiz	يەۋاتىسىز		
jijttila	يەۋاتىدىلا		
jijttu	يەۋاتىدۇ	jijttu	يەۋاتىدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى پەقەت يىلتىزغا (ئۆزەككە ئەمەس) « -mij ، -maj » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياسالغاندىن كېيىن، ئۆزەك ياسىغۇچى «jat-» ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jimijttimɛ̄(n)	يېمەيۋاتىمەن
dimijttimɛ̄(n)	دېمەيۋاتىمەن

saımajttisɛ̃(n) ساتمايۋاتسەن

kø̄(r)mijttu كۆرمەيۋاتىدۇ

atʃā(l)majttu ئاچالمايۋاتىدۇ

kørynmijttu كۆرۈنمەيۋاتىدۇ

سوراق شەكلى

ئىزچىل هازىرقى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى ئۆزەك ياسىغۇچى jat- پېئىلىدىن كېيىن سوراق قوشۇمچىسى « -ɛm // -am » قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

iʃlijttammɛ̃(n) ~ iʃlijttamdimɛ̃(n) ئىشلەۋاتامدىمەن

køryjttammɛ̃(n) ~ køryjttamdimɛ̃(n) كۆرۈۋاتامدىمەن

iʃlimijttammɛ̃(n) ~ iʃlimijttamdimɛ̃(n) ئىشلىمەيۋاتامدىمەن

kø̄(r)mijttammɛ̃(n) ~ kø̄(r)mijttamdimɛ̃(n) كۆرمەيۋاتامدىمەن

ā(l)majttammɛ̃(n) ~ ā(l)majttamdimɛ̃(n) ئالمايۋاتامدىمەن

ئەگەر مۇنداق ئىزچىل تۇسلۇك ئۆزەك al-، sal-، qal-، bol-، qil-، kɛl- قاتارلىق [l] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردا هاسىل بولسا، ئۇ چاغدا [l] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىلىق تېخىمۇ ئىخچام تۇسكە كىرىدۇ. مەسىلەن:

e(l)jttu ئېلىۋاتىدۇ

se(l)jttu سېلىۋاتىدۇ

qe(l)jttu قېلىۋاتىدۇ

ki(l)jttu ~ ke(l)jttu كېلىۋاتىدۇ

qi(l)jttu قىلىۋاتىدۇ

bu(l)jttu بولۇۋاتىدۇ

qi(l)jttammɛ̃(n) ~ qi(l)jttamdimɛ̃(n) قىلىۋاتامدىمەن

qi(l)jttamla قىلىۋاتامدىلا

qi(l)jttiʃamla قىلىشىۋاتامدىلا

qi(l)jttamdu	قىلىۋاتامدۇ

ئەدەبىي تىل تەسىرىگە يولۇققانلاردا بۇ ئۆزەك ۋە ئىزچىل هازىرقى زامان پېئىلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك ياسىلىدۇ.

③ چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى a- ، ε- // j- لىق رەۋىشداشلارغا «bεr-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەلەپپۇزدا بۇ پېئىلىنىڭ ئاخىرقى[r] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، [b] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

بۇ پېئىل چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەك مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە «bεr-» دىن ئالدىن بىر «li» بوغۇمى (نىمىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا هازىرچە ئىزدىنىپ كۆرۈلمىدى) كۆپىيىدۇ.

مەسىلەن:

salaliwε̄(r)gε̄(n)	سالىۋەرگەن
apiraliweridu	ئاپىرىۋېرىدۇ
kitεliwiridu	كېتىۋېرىدۇ
qojaliwε̄(r)mεmdu?	قويىۋەرمەمدۇ؟

ئەگەر «li» بوغۇمى قوشۇلمىسا، هەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، ئەدەبىي تىلدىكى «εt- ~ at-» پېئىلىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسىگە يېقىن بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

qilawε̄(r)slεki	قىلىۋەتسىلىچۇ
tygytε̄wε̄(r)sεm	تۈگىتىۋەتسەم
qopurāwε̄(r)gε̄(n)	قومۇرۇۋەتكەن
maŋdurāwε̄(r)sεm	ماڭدۇرۇۋەتسەم
satāwirijniŋ	سېتىۋېتەيلى
basāwε̄(r)sε	بېسىۋەتسە
ʧiqirāwε̄(r)di	چىقىرىۋەتتى

△ bā(r)ɓusiz qilāwɛ̄(r)di. بارغۇسىز قىلىۋەتتى.

△altindʑi aj bō(l)ɓanda qojāwiridu.

ئالتىنچى ئاي بولغاندا قويۇۋېتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا baq- ، sal- ، taʃla- ، qal- ، kɛt- قاتارلىق پېئىللارمۇ تۇسلۇك ئۆزەكلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، jɛ̄(p)paxsiliriki ، urup taʃla ، eqip kɛtti ، eɓirlap qaldi dɛp saldim دېگەنلەردىكىدەك. لېكىن، بۇلار تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانمىغانلىقى ئۈچۈن ئايرىم توختالمىدۇق.

6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئادەتتىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەككە -tuq ، -duq قوشۇلىدۇ، ئالدى تۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەككە -tyk ، -dyk قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tepiʃi(p) qalduq	تېپىشىپ قالدۇق
joqajniɓa øttyk	يوقىرىغا ئۆتتۇق
bildyk	بىلدۇق
kɛttyk	كەتتۇق
jidyk	يېدۇق
øtkɛrdyk	ئۆتكۈزدۇق

② ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئادەتتىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەككە -diŋlɛ̄(r) ، -tiŋlɛ̄(r) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن:

تۆلىدىڭلار — tølidiŋlɛ̄(r)

كەتتىڭلار — kɛttiŋlɛ̄(r)

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ سوراق شەكلىدە ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى -la(r)، -lɛ̄(r) دىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئامان كەلدىلىمۇ؟ — amā(n) kɛllɛ̄mu?

سالامەت قوندىلىمۇ؟ — salamɛt qollāmu?

ئۈياقتا باردىلىمۇ؟ — ytkɛ bā(r)lāmu?

④ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بولۇشسىز فورمىسى «-mij» رەۋىشدىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دىمەيمەن — dimijmɛ̄(n) ~ dimijdimɛ̄(n)

كىرمەيدۇ — kirmijdu

كەلمەيسەن — kɛ̄(l)mijsɛ̄(n)

⑤ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك سوراق شەكلى يىلتىزدىن كېيىن -m // -am ، -ɛm قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، تۆمۈرتىدە:

دەمدىمەن — dɛmmɛ̄(n)   چۈشەمدىمەن — tʃyʃɛmmɛ̄(m)

ئالامدىمىز — alammiz   كۆچەمدىمىزكى — køtʃɛmmizki

قورۇمامدىمىز — qorumammiz

توشۇدا:

بارامدىمىز — baramdimiz ~ barammiz

بارمامدىمىز — bā(r)mamdimiz ~ barammiz

tʃyʃɛmdimiz ~ tʃyʃɛmmiz	چۈشەمدىمىز

⑥ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن زامان خەۋەر پېئىلى (شەكلى b) -r // -ar ، -ɛr - قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، [r] ، [l] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا كۆپىنچە -ur ، -yr قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

qilur			قىلار
kilyr ~ kilɛr			كېلەر
alur			ئالار
qalur			قالار
tʃalur			چالار
salur			سالار
bilyr	بىلەر	bilyrmiz	بىلەرمىز
bolur			بولار
tʃiqur			چىقار
biryr ~ birɛr			بېرەر
turur			تۇرار
orur			ئورار
terur			تېرەر
barur			بارار
tapur			تاپار
jɛr			يەر
kirɛr			كىرەر
kilɛ̄(r)jili			كېلەر يىلى

△bygø(n) kitɛ̄(r) qar — قار بۈگۈن كېتەر

△hoga monaxla wō(l)sa, ot jɛp tojupmu qalur.

ھاۋا مۇشۇنداقلا بولسا، (ماللار) ئوت يەپ، تويۇپمۇ قالار.

△uni ā(l)ʁili bolurmu?　　ئۇنى ئالغىلى بولارمۇ؟
△bazā(r) ojnarduq　　بازار ئوينار ئىدۇق.
△bolur -bō(l)mas iʃ　　بولار - بولماس ئىش.

ئەگەر «jɛ- ، dɛ-» پېئىللىرى ئىمكانىيەت تۇسلۇك ئۆزەك ئارقىلىق مۇشۇ راي بىلەن تۈرلەنسە، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

jaluʁ　　يېيەلەيدۇ
daluʁ　　دېيەلەيدۇ

⑦ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزغا ياكى ئۆزەككە ij - قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ، ئاخىرى [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

itʃ -	ئىچ -	itʃij	ئىچەي
kør -	كۆر -	kørij	كۆرەي
kɛl -	كەل -	kilij	كېلەي
syz -	سۈز -	syzij	سۈزەي
iʃlɛ -	ئىشلە -	iʃlij	ئىشلەي
jɛ -	يە -	jij	يەي

بۇ ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بار.

⑧ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئوچۇق تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەككە -ŋlɛ̄(r) ، -iŋlɛ̄(r) ، -yŋlɛ̄(r) قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

iʃlɛŋlɛ̄(r)　　ئىشلەڭلار
itʃiŋlɛ̄(r)　　ئىچىڭلار
køryŋlɛ̄(r)　　كۆرۈڭلار

⑨ بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەككە

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق - ajniŋ, - jniŋ // - ajni, - jni ئۆزەكلەرگە -jniŋ، -jni بىلەن بىللە -ijniŋ، -ijni قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرۈپ باقايلى	kør(yp)paqajniŋ
ماڭايلى	maŋajniŋ
سىم تارتىپ قويايلى	sim tā(r)tip qojajni
قىلايلى	qilajniŋ
ئىچەيلى	itʃijniŋ ~ itʃijni
ئىشلەيلى	iʃlijniŋ ~ iʃlijni
يەيلى	jijniŋ ~ jijni
ئاچىقىپ كېتەيلى	ɛtʃikitijni
سولايلى	solajniŋ

⑩ خالاش رايى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا -ʁaj، -qaj قوشۇلۇش بىلەن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا - gij ، -kij، قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىچكەي	iʃkij
كەلگەي	kē(l)gij
ئىشلىگەي	iʃligij
كەتكەي	kɛtkij

7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قومۇل شېۋىسى ئەدەبىي تىل ۋە باشقا شېۋىلەر بىلەن پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ.

① [t] بىلەن ياكى «rt» بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى

پېئىللارغا tur-، tyr- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tart-	تارت-	tarttur-	تارتقۇز-

△ unni tartturdum

ɛt-	ئەت-	ɛttyr-	ئەتكۈز-
art-	ئارت-	arttur-	ئارتقۇز-

△ jyk artquzdum

ert-	ئەرت-	erttyr-	ئەرتكۈز-

[t] ② بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا kyr- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

jɛt-	يەت -	jɛtkyramisima	يەتكۈزەلمىسىمۇ
pyt-	پۈت -	pytkyridiɓā(n)	پۈتكۈزىدىغان
øt-	ئۆت -	øtkyryp	ئۆتكۈزۈپ

③ dɛ-، jɛ-، ju- پېئىللىرىغا dyr-، dur- قوشۇلىدۇ.

didyr- ～ dydyr-	دېگۈز-
jidyr-	يېگۈز-
judur-	يۇغۇز-

④ qorq-، aq-، tur- پېئىللىرىغا iz-، ɓuz- (? qiz-) quz قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qo(rq)quz-	قورقۇتماق
turɓuz-	تۇرغۇزماق
aq(q)iz-	ئاقتۇزماق

[r] ⑤ بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا dyr-، dur- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

urdur-	ئۇرغۇز -
kɛ̄(r)dyr-	كەرگۈز -
bā(r)dur-	بارغۇز -

بەرگۈز - bɛ̄(r)dyr-

ئورغۇز - ordur-

⑥ -kij، -kir پېئىللىرىغا -gyr، بەزىدە -gyz قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىيدۈر- kygyz – // kigyr –   كەي - kij-

كىرگۈز- ki(r)gyr-   كىر- kir-

⑦ - toʃ پېئىلىغا -qur قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇنىتولدۇر- suni toʃqur-

⑧ [tʃ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان -itʃ، -qatʃ-، -tyʃ قاتارلىق پېئىللارغا -yr، -ur (بەزىدە -ɛr) قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قاچۇر- qatʃur -

چۈشۈر- tyʃyr - ~ tyʃɛr -

ئىچكۈز- itʃyr -~ ytʃɛr -

⑨ [l]، [n]، [ŋ]، [z]، [ʃ]، [s]، [q]، [j] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك -dur، -tur // -dyr، -tyr قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

⑩ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

ئىشلەت - iʃlɛt-   ئىشلە - iʃlɛ-

8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① a، ɛ- // -j لىق رەۋىشداشلاردا بەزىدە ئارىلاش قوللىنىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلتىزلارغا -a، -ɛ قوشۇمچىلىرى بىلەن تەڭ -aj، -ij قوشۇلۇپمۇ رەۋىشداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

△qaraj - qaraj maŋdim, tepil(ip) qalā(r)mike(n) dɛp
قاراپ-قاراپ ماڭدىم، تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ.

△baqaj - baqaj ʧiqiptikɛnduq
(مالLارنى) باقا - باقا چىقىپتىكەن.

△ō(l)tura - ō(l)tura ʧixtim
(ئۈيەرگە) ئولتۇرا - ئولتۇرا چىقتىم.

② بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداشلار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە، بولۇشسىزلىق فورمىسى -mɛ دىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىششى نەتىجىسىدە -mij شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

yzdyrmij	ئۈزدۈرمەي، ئۈزدۈرمەستىن
kɛ̄(l)mij	كەلمەي، كەلمەستىن

بۇ ئۇقتىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكىگە ئوخشاش.

③ p - لىق رەۋىشداش بىلەن تۇرلىنىپ، ئارقىسىدىن تۇسلۇك مەنە بەرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىللاردا مەزكۇر -p ياكى -p بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇم تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

tillɛ̄(p) kɛtti	تىللاپ كەتتى
jen(ip) kɛ̄(l)sɛ	يېنىپ كەلسە...
kiti(p) qalidu ~ kit(ip)' qalidu	كېتىپ قالىدۇ
dɛ(p) qojdum	دەپ قويدۇم
biri(p) qoj	بېرىپ قوي
ɛʧyʃ(yp) pirimɛ̄(n)	ئەچۈشۈپ بېرىمەن

ئەگەر p-لىق رەۋىشداشتىن كېيىن تۇسلۇك مەنە بەرگۈچى -al پېئىلى كەلسە، رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي، [w] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tartiwɛ(li)p　　　　　تارتىۋېلىپ
sɑ(li)wā(l)saq　　　　　سېلىۋالساق
ɛ(li)wɛ(li)ptikɛ̃(n)duq　　　　　ئېلىۋاپتىكەن
ʧyʃyr(y)walidu　　　　　چۈشۈرۈۋالىدۇ

9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ياردەمچى پېئىل digɛ̃(n)

بۇ پېئىل ئاھەتتىكى «digɛn - دېگەن» مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى جۈملىنىڭ پېئىلىدىن، تۈرغۈن سۆزلەردىن بولغان خەۋەردىن كېيىن كېلىپ تەكىتلەش مەنىسىدە «idi - ئىدى» ياردەمچى پېئىلىنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

△ɛkɛm yrymʧigɛ tojʁa ʧiqaj digɛ̃(n) digɛ̃(n).

ئاكام ئۈرۈمچىگە تويغا چىقاي دېگەنىدى.

△miniŋ bu ɛdɛm bilɛ̃(n) tɛŋ bir kiʧi(g) dadam bar digɛ̃(n).

مېنىڭ بۇ ئادەم بىلەن تەڭ بىر كىچىك دادام بار ئىدى.

△u bygø(n) kir jumaxʧi digɛ̃(n)

ئۇ بۈگۈن كىر يۇماقچىدى.

② ياردەمچى پېئىل dzɛ

بۇ پېئىل «قوي، بولدى قىل، بولدى » دېگەن مەنىلەردە جۈملىنىڭ ئالدىدىمۇ، كەينىدىمۇ كېلىۋېرىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر ئىشتىن نارازىلىقى، ئۇ ئىشنى قايتا ئېغىزغا ئالماسلىقنى تەكىتلەش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ dzɛ ,dzɛ ,ʃu jɛ̃(r)gima baramdiʁā(n)

بولدى، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغان؟

△iʃqa jumʃisam, ʃunimu qi(l)midiŋmu, hɛj, ʥɛ, ʥɛ.

ئىشقا بۇيرۇسام، شۇنىمۇ قىلمىدىڭمۇ، ھەي، بولدى، بولدى.

بۇ پېئىل پەقەت ئىككىنچى شەخسكىلا قارىتىلىـــدۇ، شۇڭا ئىككىنچى شەخسنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

△ʃunimu oxʃuta(l)midiŋmu , ʥisina .

شۇنىمۇ ئوخشىتالمىدىڭمۇ، بولدى قىلە

△hɛj, ʥisina, ulā(r) kattala ɛdɛmlɛ̄(r)ʁu, anaq qi(l)miʁandu?

ھەي، قويە، ئۇلار كاتتا ئادەملەرغۇ، ئۇنداق قىلمىغاندۇ؟

△ʥisilira, ɛmdi uni qilmas

قويسىلارا، ئەمدى ئۇنداق ئىشنى قىلماس.

③ ياردەمچى پېئىل ikɛ̄(n)

ياردەمچى پېئىل ikɛ̄(n) قوشۇلۇپ كەلگەن تەركىبلەر مەيلى پېئىل بولسۇن، مەيلى تۈرغۇن سۆزلەر بولسۇن، ئۇنىڭ سوراق شەكلى ئۇچۇن ikɛ̄(n) دىن كېيىن «-mu» يۈكلىمىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)ʁā(n)kɛmmu?	بارغانمىكەن؟
beriptikɛmmu?	بېرىپتىمىكەن؟
bā(r)kɛmmu?	بارمىكەن؟
ʃu kɛmmu?	شۇمىكەن؟

④ ʁa-، -ki، -kina، -a يۈكلىمىلىرى

بۇ يۈكلىمىلەر بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى فورمىسىدىكى پېئىللاردىن كېيىن كېلىپ، بۇيرۇق - تەلەپ مەزمۇنىنى تېخىمۇ سىلىقلاشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

kirsilɛ ʁa — كىرسىلەرا

kə̄(r)silɛ kina	كۆرسىلەرا
kɛ̄(l)silɛ ki	كەلسىلىچۇ
qi(l)sila ki	قىلسىلىچۇ
kɛtkij kina	كەتسۇنچۇ
jatqaj ɓa	ياتسۇنچۇ
bɛ̄(r)gij ɓa	بەرسۇنچۇ
bā(r)saŋlā(r) ki//kina//ɓa	بارساڭلارا
kɛ(l)sɛŋlɛ̄(r) kina// ɓa	كەلسەڭلارا
søzlijniŋ kina	سۆزلەيلى-لا، سۆزلەيلىچۇ
kør(yp) paqajniŋ kina	كۆرۈپ باقايلىچۇ
uxlajniŋ ɓa	ئۇخلايلىچۇ
jatajniŋ ɓa	ياتايلىچۇ
barajniŋ ki	بارايلىچۇ
jazsiŋiz -a	يازسىڭىزا
△jɛp baxsiŋiz -ki	يەپ باقسىڭىزچۇ؟
△jɛp baxsiliri -ki	يەپ باقسىلىچۇ؟

△bol(i)diɓā(n) qoʃaxlā(r)de(n) birni ejtip bɛ̄(r)siŋiz – ki

بولىدىغان قوشاقلاردىن بىرنى ئېيتىپ بەرسىڭىزچۇ.

⑤ -la يۈكلىمىسى

قۇمۇل شېۋىسىدىكى -la يۈكلىمىسى ئەدەبىي تىلدىكى رولىدىن باشقا جۈملىنىڭ بىر قىسىم تۇرغۇن سوزدىن بولغان خەۋەرلىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△bizni bytlɛ̄(r)dɛ anaq gyl jox -la

بىزنىڭ بۇياقلاردا ئانداق گۈل يوق.

△xijal qi(l)sam joxla -la

خىيال قىلسام زادى يوققۇ.

△bu jurtlā(r)da dʑɛrɛ̃(n) joxla

بۇ يۇرتلاردا جەرەن يوق.

△anaq gɛp byttɛ dʑixla -la

بۇ ياقتا ئۇنداق گەپ جىق.

⑥ as ئۇندىشى

بۇ ئۇندەش سۆز جۈملىنىڭ بېشىدىمۇ، ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ، ئېھتىماللىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردە ئېھتىماللىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

△bygø(n) qar jeɓijttu, maʃina maŋmajdiɓā(n) tʃeɓiwā(r), as.

بۈگۈن قار يېغىۋاتىدۇ، بەلكىم ماشىنا ماڭمايدىغان ئوخشايدۇ.

△bygø(n) qizim tʃixmajdiɓā(n) oxʃajdu, as

بۈگۈن ئېھتىمال قىزىم چىقمايدىغان ئوخشايدۇ.

⑦ باغلىغۇچىلاردىن aŋwala (شۇنىڭ ئۈچۈن)، wilɛ̃(n), minɛ̃(n), ɛke ~ eke // ɛkizizɛ قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△qar jaɓdi, aŋwala maŋā(l)miduq

قار ياغدى، شۇڭلاشقا ماڭالمىدۇق.

△ɛgɛl mɛ̃(n) baraj , ɛkizizɛ sɛ̃(n) bā(r)

ئاۋۋال مەن باراي، ئاندىن كېيىن سەن بار.

بۇلاردىن ɛke ~ eke، ɛkizizɛ باغلىغۇچىلىرى «andin kejin» بىرىكمىسىنىڭ ɛ(ndin)ke(jin) ياكى ɛ(ndin) kizi(n)zɛ شەكلىدە قىسقىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

10. ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئەدەبىي تىلدا بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەردىن -ilda ، -ildɛ
قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدىغان پېئىللار قۇمۇل شېۋىسىدە -ʃi
قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قاقىلدىماق qaxʃi-

لۆمشىمەك lɛmʃi-

② پېئىل يىلتىزلىرىغا قوشۇلىدىغان -ɓur قوشۇمچىسى بىلەن
ياسالغان سۆزلەر كۆپىنچە قارغاش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

توزۇغۇر (مالغا قارىتىلىدۇ) tozuɓur

ئۆلگۈر (بالىلارغا قارىتىلىدۇ) tʃetʃiriɓur

③ تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى -la ، -lɛ //
-da ، -dɛ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە ئەدەبىي
تىلدىكىنىڭ ئەكسىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جۆندىمەك dʑønlɛ-

ئوتنى پۈۋدىمەك - پۈۋلىمەك pyrlɛ-

سىرلىماق sirda-

يېشىللاشماق jeʃilda-

شاپىلاقلىماق ʃapilaɓda-

سىلىقلاشتۇرماق siliɓdaʃtur-

چىچەكلىمەك tʃitʃɛgdɛ-

مۇبارەكلىمەك mārɛgdɛ-

④ -yrkɛ, -urqa // -irqa, -rqa قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي
تىلدىكىدىن باشقا، يەنە sono (غەلىتە) ، øz (ئۆز) سۆزلىرىگە

قوشۇلۇپ سۆز ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆزكۆرۈپ	øzyrgynyp
ئەجەبلەنمەك، غەلىتە كۆرمەك	-sunorqa

IV . قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆلگىلەر

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي، مۇنداق بايلىق مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلىرى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرى، بېيىت، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، ئېيتىشىش، چاقچاق تۈرلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزمىي ژانىرغا كىرىدىغانلىرى «قۇمۇل نەزمىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن. بىز پەقەت ئۆز ئالدىمىزغا قويغان ۋەزىپىمىزگە ئالاقىدار هالدا قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ هەر قايسى ژانىرلىرىدىن ئۆلگىلەرنىلا بەردۇق.

bulbul wilɛ̃(n) torʁaj

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان هەسەن.

biɾ bulbul wilɛ̃(n) biɾ toɾʁaj ikkisi eʁijna wo(lu)ptu. eʁijna wo(lu)p juɾtliɾiʁa bā(ɾ)maxʧi bo(lu)ptu. bulbul minikidɛ baɾajni aʁal digidɛk, toɾʁaj minikidɛ baɾajniŋ digidɛk. bulbulni juɾtiʁa bā(ɾ)maxʧi wo(lu)p, beɾiptu. bulbulni juɾti ʃunnaq katta juɾtkɛ̃(n), jeʃilliq, gyllyk, gøzɛl. bulbul juɾtiʁa kilip, ʃunnaq sā(j)ɾaptu. sā(j)ɾisa u toɾʁaj sā(j)ɾimiʁidɛk, ʧiɾajini

tyrtyp ō(l)turʙidɛk. hɛj eʙijna, saŋʙa jarimidimu mini jurtum. sɛ̄(n) sā(j)rimajsɛnʙu, sɛmmu sā(j)ra. ʃunnaq ʧirajliq, gyllyk, gøzɛl jɛ̄(r)dimu sā(j)rimamsɛ̄(n) disɛ, torʙaj: aj, øzymniki jurtum køzymgɛ kør(y)nyp sā(j)ri-ʙum kɛ̄(l)mijttu, sini jurtuŋ mini jurtumdɛk ʧirajliq ɛmɛskɛ̄(n), mini jurtumʙa wā(r)ʙā(n) wō(l)saq munnaq jurtta sā(j)riʙum kɛ(l)mijttu, dɛptu. ɛ(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu, hɛj, buni jurti mundinmu katta jurtq(a) oxʃajdu, ɛmsɛ torʙajniŋ jurtiʙa barajniŋ dɛp ikkisi bir wolup torʙajni jurtiʙa meŋiptu. ikkisi uʧup keti(p) pā(r)ʙidɛk, keti(p) pā(r)ʙidɛk, bir jɛ(r)lɛ̄(r)gɛ beriptu. binam, saj, uʧimu kørynmijdu. ɛ(ndin) kezi(n)zɛ torʙaj bir qejʙaʃni beʃiʙa qonup ō(l)turup sā(j)raptu. sā(j)raptikɛnduq, bulbul: hɛj eʙijna, seni jurtuŋ moʃumu, sɛ̄(n) uʧimu joqbir ziminge ke(li)pla baʃlap sā(j)rap kɛttiŋʙu? eʙijna, dɛptikɛnduq, mini jurtum moʃu, mini jurtumdɛk ʧirajliq jurt wolamdu. dɛp sā(j)rap-sā(j)rap ketiptu. bulbul: bu gøzɛlligimu joxkɛ̄(n), jeʃilliʙimu joxkɛ̄(n). bir sajkɛnʙu. disɛ, mini jurtum xunnaq katta, sini jurtuŋde(n) mini jurtum katta wo(l)maj dɛp jɛ̄(r)lɛ̄(r)gɛ ʧyʃyp aʙinap, baʃ-køzlirini syrkɛp ketiptu. ɛ(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu: munnaq sajda sā(j)rap kitiʃigɛ qariʙanda, bunuŋ øziniŋ jurti ʃunnaq katt(a) ikɛ̄(n), jeʃilliq bō(l)misima, dɛptu.

ʃuŋʙa qariʙanda bizniŋmu tømyrtimiz ɛmdi ikki taʙni arisi, daraxte(n) baʃqi, qaʧuride(n) baʃqi nimɛ joq,

jaz boluʃi bɛʃindʑi ajɓa kɛ̄(l)sɛ jaz woludu. ʃunax wo(l)sima øzymizni jurti, øzymizgɛ xela amdā(n), tʃi-rajliq kør(y)nijttu ɛmdi.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 7-كۈنى، تۆمۈرتى

paraŋ

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

buro(n) byttɛ bir mama wā(r)kɛ̄(n). uni buwisi øl(yp) kitiptu. bir nɛtʃtʃɛ buwa alaj, maŋɓa tɛ̄kkin disɛ unimaptu. turkøldɛ bir buwa wā(r)kɛ̄(n), ʃu mamini ikki eɓiz gɛp wilɛ̄(n) øzym elip kilimɛ̄(n) dɛp tømyrtigɛ kɛ(li)ptu. kilip, ɛ(ndin)kizi(n)zɛ mamini øjygɛ beriptu. mama bu buwiɓa tʃā(j) qujup tʃā(j) iʃsilɛ buwisi dɛptu. buwa mamini gɛptɛ tʃyʃyrij dɛp: mamisi tiʃliri ɛrgim-burɓum (ardʑaŋ-urdʑuŋ), ambur selip julɓanmiki, dɛptu. mama, tʃā(j) iʃsilɛ buwisi, saqalliri dʑaɓal-dʑɓul, øzlɛ̄(r)ni tikɛ qojlap øʃkɛ tuqqanmiki, dɛptu. digɛndiki(jin) buwa itʃijtqā(n) tʃejini taʃlap etiɓa miniptu, etini jørtkɛp turkølgɛ kitiptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 8-كۈنى، تۆمۈرتى

tʃiŋɓildiɓaq minɛ̄(n) doŋɓuldiɓaq

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

buruŋqi zamanda ikki kiʃi øtyptikɛ̄(n). birsiniŋ eti tʃiŋɓildiɓaqkɛ̄(n), birsiniŋ eti doŋɓuldiɓaqkɛ̄(n). tʃiŋ-

ʁldiʁaq iʃtʃɑ̄(n). oqɛtkɛʃ ɛdɛmkɛ̄(n), bu kyndɛ harawa jasap setip turmuʃini jaxʃilajdikɛ̄(n). doŋʁuldiʁaq iʃ qi(l)majdikɛ̄(n), ʃunuŋ minɛ̄(n) bunuŋ kynde(n) kyngɛ turmuʃi jaxʃilinip kiti(p) paʁiniʁa doŋʁuldiʁaqniŋ bizɛ̄(r) itʃi qajnajdikɛ̄(n). itʃi qajnap, mɛ̄(n) moʃunuŋ jasiʁɑ̄(n) harawulirini bir køjdyr(yp) wataj, kynde(n) kyngɛ munu(ŋ)ki turmuʃi jaxʃilin(ip) ket(ip) paridu, dɛp.. ɛ̄(ndin) ke(jin) kitʃiligi ki(li)p oʃu kiʃiniŋ jeŋi jasiʁɑ̄(n) harawuliriʁa ot qoj(up) sal(i)dikɛ̄(n). ɛ(ndin) ke(jin) ʃu kitʃidɛ ʃu harawulɑ̄(r) etiq køjyp tygijdikɛ̄(n). ɛ(ndin) ke(jin) bu ɛdɛm ɛtisi tʃixsa harawulɑ̄(r) joq, køj(yp) kɛtkɛ̄(n). ɛm(di) bu harawulɑ̄(r) køjyp tygɛp-tuʁu, ɛm(di) muni qajnaq qiliʃ kirɛk, dɛp jenɛ bir tʃarɛ-amal tepiptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛm(di) moʃunuŋki kømyrini qatʃilap bir jɛ(r)gɛ apir(ip) paqaj, dɛp ɛ(ndin) ke(jin) kømyrni qatʃilap iʃɛklɛ̄(r)gɛ artip, baʃqa bir jɛ̄(r)gɛ apirip, altunni kymyʃkɛ tigiʃidiʁɑ̄(n) ɛdɛm bɑ̄(r)mu? dɛp syrɛ̄(n) sɛptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin) ke(jin) waj, altunni kymyʃkɛ tigiʃidiʁɑ̄(n) ɛdɛm bɑ̄(r)mu dɛp bir ɛdɛm altun ɛkiptu, kymyʃkɛ tigiʃkidɛk digɛnni bajʁa heliqi tʃikɛrliri dijdikɛ̄(n). digɛnde(n) ke(jin) altunnimu kymyʃkɛ tigiʃmɛmdu, tʃaq-qɑ̄(n) altunni qujuwɛ(li)p kymyʃni qatʃilap biriŋlɛ̄(r) dɛp tʃikɛrlirigɛ bū(j)ruq qilidikɛ̄(n). ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin) ke(jin) bu tʃikɛrliri ɛm(di) saŋni tynygide(n) quj altunni, dɛp altun qatʃiliʁɑ̄(n) saŋʁa qujdur(u)dikɛ̄(n). qujdurup ande(n) kymyʃni qatʃilajdikɛ̄(n), taʁarlɑ̄(r)ʁa,

qatʃilap bɛ̄(r)gɛnde(n) ke(jin), ande(n) bu ɛdɛm kymyʃlɛ̄(r)ni artiwɛ(li)p at-iʃɛkkɛ øjigɛ qajtip kɛ(l)gɛnde(n) ke(jin) bunuŋ jenip henɛ turmuʃi texima jaxʃilin(ip) kitidiʁā(n) gɛp. ɛ(ndin) ke(jin) ʃunuŋ minɛ̄(n) bu xoʃnisi teximu itʃi qajnap, hɛj moʃunuŋki turmuʃi teximu jaxʃilin(ip) kit(ip) paridu, harawusini køjdyrɛwɛ̄(r)sɛk-mu turmuʃi teximu jaxʃilin(ip) kɛtti, sɛ̄(n) bu kymyʃni qajnaqisigɛ tigiʃ(ip) kɛldiŋ, digɛnde(n) ke(jin), harawu-lā(r) køj(yp) kitiptikɛ̄(n) ʃuni kømyrini ɛpiriptimɛ̄(n), kymyʃkɛ tigiʃ(ip) kɛldim, dɛptu. digɛnni aŋlap ɛ(ndin) ke(jin) bu xoʃnisi ɛ(ndin) ke(jin) heliqi hōro(n) waj, mɛmmu ʃuni qi(l)sam bō(l)ʁidɛk. dɛp ɛ(ndin) ke(jin) harawa jasap øzini harawusini øzi køjdyryptu. øzi køjdy-ryp ɛ(ndin)ke(jin) eni taʁarlā(r)ʁa qatʃilap iʃɛkkɛ artip apā(r)ʁande(n) ke(jin) ɛ(ndin)kezi(n)zɛ bu kømyrni kymyʃkɛ tigiʃkɛnni nɛdɛ kø(r)dyŋ, dɛp ɛ(ndin) ke(jin) iʃɛk-miʃɛklirini tartiwɛ(li)p, bu ɛdɛmni jandurup qojlap sɛ(li)ptu. ɛm(di) bu digɛllik øzi matiʁā(n) oriʁa tʃyʃyptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

mɛlikɛ minɛ̄(n) taz

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپپىر

buruŋqi zamanda bir padiʃa øtyptu. u padiʃaniŋ na(ha)jiti sahipdʒamal bir qizi war(i)kɛ̄(n). u qizi bir kɛmbɛ ʁɛlni ō(ʁ)li minɛ̄(n) tepiʃiptu. tepiʃqande(n) kije(n) ata-aniliri aŋʁa raziliq bildyrmɛptu. biz bir

padiʃa tursaq kɛmbɛʁɛlni ō(ʁ)liʁa birɛmdimiz dɛp.
ʃunuŋ minɛ̄(n) bulā(r) hiʃbir amal tapā(l)maj, ɛm(di)
ikkimiz qaʧajni, ɛm(di) qaʧalla wō(l)sa bulā(r) raziliq
bɛ̄(r)migidɛk, digɛnni qi(li)p, ɛ(ndin) ke(jin) ikkisi
qaʧidiʁā(n) wo(lu)ptu. ɛmdi mɛ̄(n) ikki atni tɛjja(r)
qilaj, sɛ̄(n) palaŋni jɛ(r)gɛ kɛ̄(l)sɛŋ ʃu jɛ̄(r)de(n)
qaʧajni digɛnni bir taz aŋliwɛ(li)ptu. aŋliwɛ(li)p
ʃunuŋ minɛ̄(n) u jigitte(n) baldir taz ikki atni
jit(i)lɛp apirip ʃu digɛ̄(n) jɛ̄(r)dɛ turuptikɛnduq,
qiz ʃu jɛ̄(r)gɛ jiti(p) peripṭu. jiti(p)perip ʧaqqā(n)
kɛldiŋmu digɛndi(n)ke(jin) kɛldim, dɛptikɛ̄(n), ʧaqqā(n)
atni min qaʧajni ɛmdi dɛp ɛ(ndin) ke(jin) atni miniptu,
qiz taz minɛ̄(n) qeʧi(p) kitiptu, ʃunuŋ minɛ̄(n)
bir jɛ(r)lɛ(r)gɛ berip ʃu kiʧidɛ, aŋʁiʧɛ taŋ jorup
ki(li)ptu, hɛ bir otluq, suluq, mɛ̄(n)zir(i)si katta
bir jɛ̄(r)lɛ(r)gɛ ki(li)p, hɛj mɛʃɛdɛ qoj waqidiʁā(n)
jɛ̄(r)kɛ̄(n), qojʁa lajiq, disɛ, mɛ̄(n) ʃu jɛ(r)dɛ qoj
waqqā(n) jɛ̄(r) dɛptu. ʃunuŋminɛ̄(n) jenɛ bi(r) jɛ̄(r)gɛ
birip, hoj muʃu jɛ̄(r) teximu katta jɛ̄(r)kɛ̄(n) at
waqsimu bō(l)ʁidɛk bu jɛ(r)dɛ dɛptikɛ̄(n), hoj mɛ̄(n) at
waqqā(n) jɛ̄(r) bu jɛ̄(r) dɛptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin)
ke(jin) bu qiz hejrā(n) bolup ɛm(di) bu nim(ɛ)
dijdiʁandu, mɛ̄(n) at waqqā(n), qoj waqqalla dɛ(p)
qoj(u)duʁu, dɛp jenɛ meŋiptu, meŋip, aŋʁiʧɛ taŋ jorup-
tu, bir jɛ̄(r)lɛ̄(r)gɛ bā(r)sa jenɛ bir ʃundaq katta
mɛ̄(n)zirisi otluq-suluq jɛ̄(r)gɛ jit(ip) perip waj tøgɛ
baqsimu bō(l)ʁidɛk mɛʃɛdɛ, mɛʃɛ teximu katta jɛ(r)-

kɛnƃu dɛptikɛ̄(n),waj,mɛ̄(n) tøgɛ baqqā(n) jɛ̄(r) dɛptu. ɛmdi bu nimɛ dijdiƃandu, qoj waqqā(n), at waqqā(n), tøgɛ waqqanla dijdu, dɛp qariƃidɛk wo(l)sa, jigit ɛmɛs, taz. ɛmdi mɛ̄(n) qajnaq qilaj, mɛ̄(n) taz minɛ̄(n) ki(li)waptimɛ̄(n), ɛm(di) qajnaq qilurmɛ̄(n), ɛm(di) bu xɛliq alɛmniki ajlida bir rɛswatʃiliqqa qɛ(li)ptimɛnƃu, ɛm(di) bu taz minɛ̄(n) turmuʃ køtʃyr(i)diƃā(n) boldum, ɛmdi, baʃqa bir amal bō(l)midi, digɛnni qi(li)p, ʃu jɛ̄(r)de(n) ɛ(ndin) ke(jin) tazni bazā(r)ƃa bū(j)ruptu. bazā(r)ƃa berip bir jijdiƃā(n) bir nɛrsɛ ɛkɛl, dɛp tillaweriptu. tillani ɛpirip birsigɛ nā(n) ɛ(li)ptu. jenɛ birsigɛ bir qoƃon ɛptu, jenɛ birsigɛ bir toxo ɛ(li)p qajtip ki(li)ptu. qajtip kɛ̄(l)gɛnde(n) keji(n) moʃu toxoni nim(ɛ) qi(l)ƃili ɛkɛ̄(l)giniŋdu,digɛnde(n) ke(jin), moʃu qoƃonni jisɛk, qoƃonni uruƃini toxo jisɛ, toxo tuxum tuxsa, bir nɛtʃtʃɛ kø(n) turmuʃimizni ʃunuŋ minɛ̄(n) qamdiƃidɛkmizƃu. dɛptikɛ̄(n), hɛxliwā(r) taz-ikɛ̄(n), moʃunuŋ minɛ̄(n) ɛm(di) turmuʃ køtʃyr(i)di-ƃā(n) boldum, dɛp qiz raziliq biriptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

dorƃa minɛ̄(n) qizixtʃi

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

wanlā(r) dɛwridɛ mɛ̄(n)siwide(n) qa(l)ƃā(n) dorƃa, møtisip digɛllɛ̄(r) bizik hoquqide(n) qā(l)ƃande(n) ke(jin) tømyrtigɛ tʃiqiptu, bulā(r) dorƃa ande(n)

tøwɛ̄(n) hoquɓdarlā(r). u gaxlā(r)da ɛʃɛgɛ bɛʃ ɛdɛm kɛ(l)sɛ, mɛʃɛde(n) bɛʃ at mindyryp. axtaʃqa ɛpir(ip) qō(j)sa, ɛ(ndin) ke(jin) axtaʃniŋ bir bɛʃ atni mindyryp kumiŋziɓa ɛtʃix(ip) qojup, maʃnaq qarā(r) qil(i)dikɛnduq. alwaŋmu dɛ(p) qoj(i)dikɛ̄(n). tømyrtigɛ beriptikɛ̄(n). ɛnde(n) bir qoʃaxtʃi ɛdɛmgɛ bir qiŋɓir qū(j)ruq atni mindyr(yp) qojajni,dɛp bir qiŋɓir qū(j)ruq at mindyr(yp) qojuptu. mindyr(yp) qojɓande(n) ke(jin) ɛ(ndin) ke(jin) ɛm(di) bu turkølgɛ bā(r)maq boldimi - ke(n) dawaŋɓa es(i)liptu. dawaŋɓa meŋiptikɛ̄(n), waj bigim, atlir(i)niŋ qū(j)ruɓi qiŋɓirkɛnɓu, dɛptu. ɛ(ndin) ke(jin), hɛ, atni qū(j)ruɓi qiŋɓirkɛmmu? mō(n)tʃuɓi joq bɛgde(n), tɛmtigi joq dorɓide(n) qiŋɓir qū(j)ruq at jaxʃi, dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

bir tɛmsil

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

bir ajal erɛntʃɛ iʃlijdiɓā(n) ajalkɛ̄(n). pɛ̄(n) tilip pɛnniŋ harisini tartiptu. waj harɛ tartijttamla, xenim dɛptu. xoʃ harɛ tartijttimɛ̄(n). arpa tapsaŋ atqa wɛ(r), samā(n) jisyn kal(i)lā(r), øzɛŋ tepip øzɛŋ jɛ, tepip jisyn balilā(r), dɛptu, øzɛm ɛmgɛk qi(li)p tepiwjijmɛ̄(n) dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

قوشاقلار

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: يۇنۇس يۇسۇپ، پاتەمخان ھەسەن، مۆتۈرىخان، خەلچىخان

ɑq boz ɑtni mingɛndɛ,
yzɛŋgisi dɛpʃijdu.
jeŋi jɑɾni søjgɛndɛ,
konɑ jɑɾlɑ̄(ɾ) ɛpʃijdu.

bɑjɾi ʤuwɑ, køɾpɛ ʤuwɑ,
zɛmbɑqi tɑʃliq.
miniŋ undɑ biɾ jɑɾim bɑ̄(ɾ),
on ikki jɑʃliq.

bɛdijɑ̄(n) tɑɓniŋ oti,
jumɓɑxsut bɑɓniŋ oti.
ø̄(l)tyɾyp tiɾgyzidu,
jiɾɑxtiki jɑɾniŋ oti

taɓlā(r) ara tʃikandiniŋ,
møgysi bō(l)mas.
artʃi minɛ̄(n) ʃɛrti birdur,
qiʃ - jaz qurumas.

dɛŋgɛl atidu, kisɛk atidu
kørynmijduɓu, qā(j)si haramzadidu.

dɛ̄(r)dim tola bō(l)ɓuntʃɛ,
tola ejtimɛ̄(n) naxʃi.
naxʃ(l)ejtqanɓa jar kɛ̄(l)mɛs,
ɛsli bir køŋyl xoʃi.

dunja bir pɛlɛk,
baʃlā(r)de(n) ɛ̄(r)gip øtkidɛk.
axir tʃeɓida,
købzni qarisi kɛtkidɛk.

sajda yngɛ̄(n) saj daraxniŋ,
sajisi bolmas ikɛ̄(n).
jar ytʃyn køjgɛ̄(n) jyrɛkniŋ,
dorisi bolmas ikɛ̄(n).

ɓerip dijdu, ɓerip dijdu,
ɓerip qilsa xuda qilɓā(n).
beɓirlā(r)de(n), jyrɛklɛ̄(r)de(n),
dʑuda qilsa xuda qilɓā(n).

qejɓaʃniŋ jopurmaɓi,
qatmu qat bolar ikɛ̄(n).
øz ʃɛride(n) ā(j)rilɓā(n),
musapir bolar ikɛ̄(n).

qol juɓuʃ amdā(n) nimɛ,
jazliɓi wā(r) kyzlygi joq.
jeŋi jar amdā(n) nimɛ,
ā(ɓ)zida wā(r) køŋnidɛ joq.

qumul joli jol wolamdu,
harwulā(r) deɓir - deɓir.
kiʃini jari jar wolamdu,
øzni jari jyrɛk - beɓir.

kɛt disɛŋ qumul kitɛrmɛ̄(n),
taɓliriŋ qā(l)sun saŋa.
dølytyŋni tola kə̄(r)dym,
ruxsitiŋ bō(l)sun maŋa.

mɛ̄(n) øzym bɛdze(n) gyli,
bɛglɛ̄(r) kilip tʃā(n)tʃip øtɛr.
sɛ̄(n) øzyŋ tʃiq pøpygi,
itlā(r) kilip dziŋɓap øtɛr.

igiz - igiz daraxni,
tō(ɓ)rap kisip kaltarttuq.
bu zamanniŋ jaʃlirini,
qoʃaq ejtip jaltajttuq.

irɓajni kisip qojduq,
qurusa qalajniŋ dɛp.
qizlā(r)ni køryp qojduq,
tʃoŋ wō(l)sa alajniŋ dɛp.

turluɓum tur - tur qiladu,
aq tirɛkniŋ baʃida.
jyrygym dyk - dyk qiladu,
jarɓinɛmniŋ qaʃida.

tøwygɛ qawaq terip,
dʑydʑɛm baralliq qildila.
jar ystigɛ jar tutup,
hɛdʑɛp saraŋliq qildila.

axtʃuxsajniŋ jolida,
ikki mudʑaŋ pɛ̃(n) tartidu.
putiɓa bɛ́ndiŋ qojup,
hɛr ikkisi tɛŋ tartidu.

qar wilε̄(n) mεndir jaɓadu,
kεlmε jarim iz wolur.
kitʃε kilip ε̄(r)tε jansaŋ,
bartʃε xεqqε søz wolur.

tam beʃide bojni ala boz latʃe(n),
mεliŋizgε jeŋi kεldim, hεr tεrεpkε jol atʃiŋ.
mεliŋizni muz wesiptu, jyrgidεk jε(r) wā(r)mike(n),
yziŋizde(n) nur jeɓiptu, søjgidεk jε̄(r) wā(r)mike(n).

iʃik aldi taliŋiz,
jiraxta qaptu jariŋiz.
jariŋizni kø̄(r)gitʃε,
tirmaxtʃε qaptu dzaniŋiz.

syzykkinε su itʃidε,
tʃipirala taʃ.
ombεʃ jaʃta køjdyrgε̄(n),
zalim qara qaʃ.

maʃrɛŋ jā(ɓ)liq tutupsiz,
jeŋi ajdɛk ʃøliŋiz.
kønɛ jarɓa qarimapsiz,
jeŋi jarɓa øgynyp.

jeŋi jar amdā(n) nimɛ,
tirmaq - tirmaq gyl kɛltyryr.
kønɛ jar ymbɛt qi(l)sa,
xumar køzde(n) jaʃ kɛltyryr.

jā(ɓ)liɓiŋni jajdurup,
iʃɛk tikɛngɛ ildur aj.
bir siniŋdɛk jarni,
miŋ kɛltyryp miŋ jandur aj.

buzyrgade(n) latʃe(n) aldim,
bā(ɓ)ri køkkinɛ.
bu dunjada barmike(n),
øzirdɛkkinɛ.
oŋ qolumɓa qondur(u)wā(l)sam,
'qurɓujdɛkkinɛ.

iʃik aldi ilwa dɛrɛx,

bu sini ilwa bojuŋɓa,
gyli narɛndzi kirɛk.

ʃiʃide(n) ʃɛrwɛtni itʃtim,
otini basqajmu dɛp.
bu bijitni sizgɛ ejttim,
jaride(n) kɛtʃkɛjmu dɛp.

aritamni tam dimɛŋlā(r),
aritam bijiʃ ikɛ̃(n).
ystynidɛ qar jeɓiptu,
astini kiʃmiʃ ikɛ̃(n)

atmiʃ altɛ dɛrja syji,
bir wolup axti.
mɛ̃(n)jarimni baqaj disɛm,
oqɛtni gaxti.

dɛrja bojida yzym,
jiƃlajdu qara køzym.
dyʃmɛnni søzi minɛ̃(n),
øtmijdu mini søzym.

mɛ̃(n) ølsɛm ølygymni taƃda qojuŋ,
taƃ joli jiraq kɛ̃(l)sɛ baƃda qojuŋ.
yzymni qilwɛ sajɑ̃(n) atʃip qojuŋ,
beʃimƃa bir dɛstɛ gyl sɑ̃(n)tʃip qojuŋ.

iʃik aldi taxta kɵ̃(w)ruk,
suda parɛ bolmisa.
hɛr kiʃiniŋ jari bolsa,
køŋni qara bolmisa.
køŋlini qaraliƃi,
bizgimu mɛlym idi.
biztʃilik jari turup,
jar tutuʃ lazimmidi?

qizil gyllɛr atʃiliptu,
baƃlar itʃidɛ.

seri(ʁ) sɛbdɛr atʃiliptu,
gyllɛr itʃidɛ.
seri(ʁ) sɛbdɛr birgin(ɛ) gyldur,
ytʃ kyn atʃilur.
mɛ̃(n) jarimni kyndɛ kørsɛm,
køŋnym atʃilur.

ماقال-تەمسىللەر

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: پاتەمخان ھەسەن، كىچىك توختىنىياز

△abdal jamallisa ʁurdzuniʁa,
tikɛ jamallisa porduʁiʁa.

△abdiraxmɑ̃(n) ō(w)ʁa tʃiqiptu,
ɑ̄(r)qide(n) ʁō(w)ʁa tʃiqiptu.

△at noʁajniŋ, pyryk tʃoqajniŋ.

△atisi atɑ̄(l)miʁɑ̃(n) qoŋuzni,
balisi etiwɛptu toŋuzni

△axmaqqa tʃomaq tutquzsa iltizide(n)
julimɛ̄(n) digidɛk.

△amā(n) qāɓida ① eliʃiŋ wō(l)sa, amalliq tilɛ.

△aniɓa qā(l)ɓā(n) øwɛrgɛ qā(l)ɓā(n),
atiɓa qā(l)ɓā(n) oriɓa qā(l)ɓā(n).

△aniɓa qā(l)ɓā(n) gyl jitim, atiɓa qā(l)ɓā(n)
kyl jitim.

△ajalni tuqqini kɛ̄(l)sɛ dzaz – dzuz,
ɛrni tuqqini kɛ̄(l)sɛ ɓaz – ɓuz.

△aʃ igisi wilɛ̄(n), baʃ miŋisi wilɛ̄(n).

△ɛmgɛnsɛŋ imisɛ̄(n).

---

① amā(n) qāɓa – جاي ئىسمى

△baqā(l)miɓanɓa bala weriptu,
saxla(l)miɓanɓa kala weriptu.

△balaŋni ojnuʃiɓa waq,
qaziniŋni qajniʃiɓa waq.

△bolumsizni boldurā(l)midim,
boz iʃɛkkɛ mindyrā(l)midim.

△bygø(n) kirɛk eɓijna ɛ̄(r)tɛ jena kirɛk.

△bilgɛngɛ miŋ suraq, bilmigɛngɛ bir suraq.

△paqiɓa jalwɛ̄(r)gitʃɛ sikirip suɓa tyʃ.

△paqini hali su wilɛ̄(n),
sude(n) ā(j)rilsa hal wilɛ̄(n).

△paxtɛktɛ bā(r) køŋyl, toru(torulʙa) da joxmu?

△tagā(r)da jortqunum, bɛqɛsɛmdɛ kørpɛm,
qijnaldi bu dʑā(n),
jarʙaxta jastuʙum, jarʙaxta jortqunum,
rɛ̄(hɛ)t tapti bu dʑā(n).

△tō(ʙ)ra ejtqā(n) tuqqiniʙa jarimaptu.

△tola xijal tɛlwɛ qilur.

△tøkyr pitʃaq asqutʃɛ, tiʃlɛp jigin tojʙutʃɛ,
bolumsiz wilɛ̄(n) bō(l)ʙutʃɛ boj jyrsɛŋtʃu ølgytʃɛ.

△tøkyr pitʃaq qolʙa emraq,
itlik pitʃaq gøʃkɛ emraq.

△tøgydɛk bojuŋ bō(l)ʙutʃɛ, tirmaxtɛk
hɛxliŋ bo(l)sun.

△tøgyni xujini metɛ(r) wilɛ̄(r).

△xoto(n) ɓerip bo(l)sa, jiɓitʃi bolur,
ɛr ɓerip bō(l)sa, naxʃitʃi bolur.

△dɛ̄(r)t kɛ̄(l)gɛndɛ tilliq.

△dɛ̄(r)tni tøʃygi tʃoŋmike(n) disɛ,
piraxniŋ andinmu tʃoŋkɛ̄(n).

△søz digɛnni qililiwɛ̄(r)mɛ, u bir dawā(n), køtɛl ɛmɛs.

△sipa jazda ølyr,
alwaŋtʃi qiʃta ølyr.

△soquʃqili eɓijna jaxʃi.

△siziki bɑ̄(ɾ) sikiɾɛɾ,
xɑm jigɛ̃(n) kikiɾɛɾ.

△sini bɑxtiŋ liki – liki.
mini bɑxtim gɑziɾ ʧaqqɑ̄(n).

△ʙɛm saʙɑɾtuɾ,
ɑ̄(ʙ)ɾiq qaɾɑɾtuɾ.

△qɑ̄ɾ(ʙ)u kø̄(ɾ)ginini qō(j)mɑs,
sɑ̄(ʙ)ɾu ɑŋliʙinini.

△qɑzɑ̄(n) ɑ̄(l)sɑŋ qeqiw ɑl,
qiz ɑ̄(l)sɑŋ inisigɛ beqiw ɑl.

△qɑzɑnʙa juqsɑŋ køgysi juqaɾ,
jɑmɑnʙa juqsɑŋ jalisi,

△qaʃɑŋ iʃɛkte(n) ildɑm gɑdɑj jɑxʃi.

△qotur qotande(n) juqar,
kizik kigizde(n).

△quʃni dā(n) aldajdu,
ɛdɛmni gɛp aldajdu.

△qeriliq neriliq.

△qeʃi qarini hɛxli kam.

△qiz ā(l)saŋ bā(r)de(n) al,
at ā(l)saŋ joxte(n) al.

△qi(l)ɓā(n) pytidu,
jigɛ̄(n) jitidu.

△køp tykyrsɛ køl wolur.

ŋ

△køsø̄(j) uzo(n) bō(l)sa qolug køjmijdu.

△kyl wilɛ̄(n) tam qoparsaŋ tywi boʃ wolur,
kyjy oɓulni ō(ɓ)lum disɛŋ køŋni xuʃ wolur.

△kerilginiŋ køk wō(l)ɓaj,
jerilɓiniŋ jɛ̄(r) wō(l)ɓaj.

△gadaj at minsɛ ʧapmiɓā(n) døŋi qā(l)mas,
didɛk mō(n)ʧaq taqisa kirmigɛ̄(n) øji qā(l)mas.

△morisi joq øj, mɛ̄(h)riwi joq miʧit bō(l)majdu.

△mudzaŋ tox - tox, kyni qoq - qoq.

△myʃykni ā(ɓ)zi gøʃkɛ jɛtmisɛ, pyfwɛ.

△nisij jimɛŋ gøʃni, tatlitidu tøʃni.

△hosmɑ qojuptu qeʃiɓɑ,
qeɾi jeniptu jeʃiɓɑ.

△otunnuŋ pɛlkiti loqɑq,
xotunnuŋ pɛlkiti poqɑq.

△øtnigɛ lɑpquɾt, øtykkɛ ɑpquɾt.

△øzyŋdɛ bō(l)misɑ øly(p)pɑq,
xɛxte(n) suɾɑp ɛppɑq (<elip bɑq).ʃ

△øzynyŋ øzygɛ, tupɾiɓi køzygɛ.

△øj weʃi wō(l)ɓitʃɛ, gøɾ weʃi bol.

△øji wølɛkni gøɾi wølɛk(<bølɛk).

△ymbɛt qi(l)sɑŋ, gumbɑt qopudu.

△isirkimigɛnni it jimɛptu.

△iʃɛkkɛ munaza qilsaŋ oqurƃa ʧiʧidu,
tɛjtɛjgɛ munaza qilsaŋ baʃqa ʧiqidu.

△iʃtini joq ʧeliʃqaq, eti joq ʧepiʃqaq.

△iʃ kø(r)gɛ(n) iŋƃirʧaq, iʃ kø(r)migɛ̄(n) liŋƃirʧaq.

△jar kɛ̄(l)sɛ kɛ̄(l)syn, bøz xaltisi kɛ̄(l)misyn.

△jaxʃi kyndɛ kylyp kɛ̄(l)gydɛk,
jamā(n) kyndɛ ølyp kɛ̄(l)gydɛk.

△jaxʃide(n) iz qalidu,
jamande(n) daƃ qalidu.

△jɛ̄(r) jezi, julɓo(n) qezi.

△jɛ̄(r)ni jɛ̄(r) qi(l)miɓā(n) toŋuz xirt,
ebijnini eɓina qi(l)miɓā(n) xoto(n) xirt.

△jetip jigɛngɛ taɓ ʧidimas

تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

aq atta aq toqum.

(سۈت، قايماق)

ɛ̄(r)tisi kitɛr ɛ̄(g)ligim.
axʃam kilɛr lɛ̄(g)ligim.

(تۆشۈكلۈك ياپقۇچ)

pur -pur utʃur, appaq tʃitʃur.

(تۈگمەن)

tam beʃida qatar qozuq.

(چىش)

dadamniŋ poldaŋ - soldaŋ,
inɛmniŋ etʃilip jepilidu.

(پىچاق، قايچا)

suɓa kirsɛ bir bolur, sude(n) tʃixsa miŋ bolur.

(ئاتنىڭ قۇيرۇقى)

qarni toq, køl(y)gysi joq.

(ئاشلىق ئورىسى)

qiʃliɓi boɓaz, jazliɓi qisir.

(ئاشلىق ئامبىرى)

køk atta ʃirɓa toqum.

(سۈت، قايماق)

køk taxsida jerim nā(n).

(ئاسمان، ئاي)

køk øʃkɛ køgɛ̃(n) sødrɛw jyryjdu.

(تۆمۈنه، يۇك يىپ)

kyndyzi boɓaz, kitʃisi qisir .

(پايپاق)

kitʃɛ kyndyz maŋidu, hiʃ bir jɛ̃(r)gɛ jɛtmijdu.

(سائەت)

miniŋ bir ujum bɑ̃(r), qursiɓi bilɛ̃(n) jijdu,
dymbisi bilɛ̃(n) tʃitʃidu.

(رەندە)

u taɓ, bu taɓ, ótturisi seri(q) jaɓ.

(كاۋا)

joɓɑ̃(n) daraq, itʃi quwaq.

(تونۇر)

kitʃikina pinnas, dunja tʃørylyp tinmas.

(يارماق)

dɛwr torɓa, pyrkɛn tʃorɓa.

(بۇغا، تېكە)

tygsɛm tygyntʃɛkkɛ patmas. jajsam jajlaqqa.

(كۆن)

جانلىق تىلدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

پاتەمخان ھەسەن، رۇپىيخان ماما ئاغزىدىن.

atʃamni balisiniŋ ytʃi qiz digɛ̃(n).

ئاچامنىڭ بالىسىنىڭ ئۈچى قىز ئىدى.

biz burunde(n) toʃoda digɛ̄(n).

بىز بۇرۇندىن توشۇدا ئىدۇق.

atʃamniŋ bir qizi wā(r) digɛ̄(n).

ئاچامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى.

mɛndɛ qoʃaq joxla.

مېنىڭدە قوشاق يوق (مەن قوشاق بىلمەيمەن).

jiraqqa kɛtmigij dzumu, baraniба qaraŋlā(r).

يىراققا كەتمىسۇن، قارىسىغا قارائلار.

qaraj – qaraj maŋdim, tepil(ip) qalā(r)mike(n) dɛp...

تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ قاراپ - قاراپ ماڭدىم.

malni baqaj – baqaj tʃiqiptikɛnduq.

مالنى باقا - باقا چىقىپتىكەن.

yzymdɛ jamiбim, tøʃymdɛ uluбum joq.

ھېچقانداق يېرىمدە كامچىلىقىم يوق (بېجىرىم).

bilgilimu bō(l)majdikɛ̄(n) jolni.

يولنى بىلگىلىمۇ بولمايدىكەن.

kile(n) walini barani joxmu?

كېلىن بالىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەمدۇ؟

bir gyrdzɛk, bir jamdaq dzajlimajdiбalla gɛp.

بىر گۆرجەك، بىر سۇپۇرگىنى ئىشقا سېلىپمۇ قويمايدىغان گەپ.

ō(l)tura – ō(l)tura tʃixtim. ئولتۇرا-ئولتۇرا چىقتىم.

ɛdɛmni beʃ(i)qa kɛ̄(l)mijdiбā(n) kymmu joxkɛ̄(n).

ئادەمنىڭ بېشىغا كەلمەيدىغان كۈنمۇ يوق ئىكەن.

køk gyldyrijttu, jamбur jaбaj dijttu.

هاۋا گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، يامغۇر ياغاي دەۋاتىدۇ.

ʃundaq qurƃaxtʃiliq bo(lu)p kitiwidi...

شۇنداق قۇرغاقچىلىق بولۇپ كېتىۋىدى...

sodigɛr qumni sanisa, biz rumni sanajmiz.

سودىگەر قۇم سانىسا، بىز رۇمنى كۆزلەيمىز.

toxo gøʃimu qajnatqā(n)siri qatqili?

قايناتقانسېرى قاتىدىغان توخۇ گۆشىمىدى؟

altɛ nɛrsɛ wā(r) jimijdiƃā(n),

ikki ʃaxʃaq arisi, ikki køzni qarisi,

biri øt, biri køt.

مالنىڭ ئادەم يېمەيدىغان ئالتە نەرسىسى بار، بۇلار — ئىككى شاخشاقنىڭ ئارىسى، ئىككى كۆزنىڭ قارىسى، يەنە بىرسى ئۆت، يەنە بىرسى كۆتى.

gawusi jadiƃa kilidiƃā(n), gawusi jadiƃa kɛ̄(l)mijdiƃā(n)gɛp.

بەزىلىرى يادىغا كېلىدىغان، بەزىلىرى يادىغا كەلمەيدىغان گەپ.

inɛm dadamde(n) qiriq tøt jeʃida qa(li)ptu.

ئاپام دادامدىن 44 يېشىدا قاپتۇ.

bir jaŋzisini qara qatʃora dijdimiz.

بىر خىلىنى قارا قارىغاي دەيمىز.

tolaraq qarni atʃ wō(l)sa, ʃundaq kisɛl wol(i)dikɛ̄(n).

كۆپىنچە قوسىقى ئاچ بولسا، شۇنداق كېسەل بولىدىكەن.

tiʃim ā(ƃ)rijdu.

چىشىم ئاغرىيدۇ.

bɛ̄(l)tʃirdɛ kalaŋ wā(r)mu, ilqida etiŋ wā(r)mu.

ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟ يىلقىدا ئېتىڭ بارمۇ؟

saŋƃimu bu kyllɛ̄(r) kilɛ̄(r).

ساڭىمۇ بۇ كۈنلەر كېلەر.

muni tʃigmɛ toquʃ dijmiz.

بۇنى چىگمە توقۇش دەيمىز.

ytkɛ tilipo(n) biriʃ jɑmā(n) ʧigiʃʧu.

ئۇ ياققا تېلېفون بېرش يامان تەس.

ɑmā(n) qollɑmu?

سالامەت قوندىلىمۇ؟

bu quʃni ø̄(l)tyr(i)diɓā(n) quʃ ɛmɛsti.

بۇ قۇش ئۆلتۈردىغان قۇش ئەمەسدى.

ʤenimɓinɑ boɓum, gyryʃ qijmɛtildi, qijmɛtlidi

جېنىم ئۇكام، گۈرۈچ قىممەتلىدى.

sotuɓi ʧixmɑptu.

هاردۇقى چىقماپتۇ.

bu nimɛ uprɑxʧiliqtu.

بۇ نېمە ئاۋارىگەرچىلىكتۇ؟

tygmisi ʃiʃilmɛs wo(lup) qɑ(li)ptu.

سېزىك بولۇپ قاپتۇ.

nā(n) jijni.

نان يەيلى.

dɑpni ʧɛrtimiz, ɓirʤɛkni tɑrtimiz.

داپنى چېكىپ چالىمىز، غېجەكنى تارتىپ چالىمىز.

jopurmiɓi ʧyʃ(yp) kitidu.

يۇپۇرمىقى چۈشۈپ كېتىدۇ.

myʃykni ɑslini dijmiz.

مۆشۈكنىڭ ئاسلىنى دەيمىز.

kɛp wilɛ̄(n) kisɛk qujmɑmdu?

قېلىپ بىلەن كېسەك قۇيامدۇ؟

eti toxtɑʃ wo(l)sɑ, bu ɛr toxtɑʃkɛ̄(n) dijmiz.

ئېتى توختاش بولسا، بۇ ئەر توختاش ئىكەن، دەيمىز.

ō(l)turup kɛssɛm bo(l)mɑs.

ئولتۇرۇپ كەتسەم (جىق ئولتۇرسام) بولماس.

beqindi tolikɛnduq.

كەمبىغەل تولا ئىكەن.

ā(l)mɑjdiɓni qā(l)mɑjdu.

ئالمايدىغىنى قالمايدۇ.

ɛ(ndin)ke(jin) bir mɑmɑm bā(r) d[illegible] ɪ) ɑxtɑʃtɑ.

ئاندىن كېيىن، ئاقتاشتا بىر مامام بار ئىدى.

sɛrwi qi(li)p jen(ip) kɛldim.

سەبر قىلىپ يېنىپ كەلدىم.

ʧoŋ iʃik atajdiʁā(n) bizni ʧoŋ buwimizi øjiniŋ ajlini.

بىزنىڭ چوڭ بوۋىمىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىنى چوڭ ئىشىك ئاتايدىغان.

mē(n) øzym jamā(n) digē(n). مەن ئۆزۈم يامان ئىدىم.

nā(ha)jiti katta orda wā(r) digē(n).

ناھايىتى كاتتا ئوردا بار ئىدى.

nim(ɛ) paraŋ salurmē(n). نىمە پاراڭ سالارمەن.

homrimizni øtkyrijttimiz. ئۆمرىمىزنى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز.

تويى بولغان قىزغا بېرىلىدىغان تەلىم:

aʧmiʁā(n) qawaq,
ʧaxmiʁā(n) jaŋaq,
aj walam ø(j)gɛ keldi,
tolo(n) ajdɛk appaq.
ɛtigē(n) qopar wō(l)ʁaj,
tynyk aʧar wō(l)ʁaj,
toqquz oʁulluq, bir qizliq wō(l)ʁaj,
bē(l)ʧirdɛ ilqiliq wō(l)ʁaj,
qotanda qojluq wō(l)ʁaj,
ʤilidɛ kaliliq wō(l)ʁaj,
kyl ā(l)sa kymyʃ wō(l)ʁaj,
ot ā(l)sa alto(n) bō(l)ʁaj,
tolo(n) ajdɛk roʃē(n) bō(l)ʁaj,
ajlide(n) aj ʧiqqaj, kijnide(n) kyn ʧiqqaj,
uʧi uzarʁaj, tywi jejilʁaj,

quduqqa taʃ sā(l)ɓandɛk wō(l)ɓaj,
ʃaŋdʑo jilimidɛk jepiʃqaq wō(l)ɓaj,
xudajim risqisini kɛŋ qi(l)ɓaj,
bɛxt - døliti ʧoŋ wo(l)ɓaj,
xudajim marɛk qi(l)ɓaj.

× ×

يېرىم جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى

kyʧym bir nimigɛ jɛtmijdiɓā(n) tursa...

كۈچۈم بىر نەرسىگە يەتمەيدىغان تۇرسا،

tuqqā(n) balimiz óttuzɓa kirijtsa,...

تۇققان بالىمىز ئوتتۇزغا كىرىۋاتسا،

nim(ɛ) dɛp birɛ̄(r)mɛnke(n) dɛp

نىمە دەپ بىرەرمەنكىن، دەپ...

jerim pā(r)ʧɛ kigizni sɛp(<selip)

يېرىم پارچە كىگىزنى سېلىپ،...

qarni qiraliwɛ̄(r)gɛ̄(n)de(n) ke(jin)

قارنى قىرىۋەرگەندىن كېيىن،...

topisi iti(p) kɛtmigij dɛp

قەبرى ئۇنتۇلۇپ كەتمىگەي، دەپ...

tonni kigyrgɛ̄(n)de(n) ke(jin)

تونىنى كەيدۈرگەندىن كېيىن،...

jaʃ wō(l)maj ulā(r)

ئۇلار ياش بولماي،...

duxturɓa apā(r)ɓaj digɛ̄(n).

دوختۆرغا ئاپارغاي دېگەن.

tumʃuʙini suqqɑ̄(n) ɛdɛm.

ئىشقا چېپىلغان ئادەم.

botontʃɑq dijdimiz.

(تۆ ئۈ بالىسىنى) بوتۆنچاق — بوتىلاق دەيمىز.

V . قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تېخىچە قوللىنىلمىغان (ياكى كۆرۈلمىگەن) نۇرغۇنلىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

قۇمۇل شېۋىسىدىكى مۇنداق لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ باشقا تىللاردىن مەسىلەن، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئەرەب - فارس تىلى قاتارلىق تىللاردىن بىر قىسىم سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى قاتارىدا ئۇنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەھەتتە پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەمما مەنىسى ئوخشاش سۆزلىرى بىلەن تەڭ، تاۋۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچە مەنىدە قوللىنىلىدىغان، شۇنىڭدەك، ئەدەبىي تىلدا تەڭدىشى بولمىغان، ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىلىق سوستا ۋىغا كىرگۈزۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۆزلىرى كۆرسىتىلدى. شۇ جۈملىدىن بىر قىسىم ئوت - چۆپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىمۇ شۇ جايدىكى ئاتىلىشى بويىچە كىرگۈزۈلدى، مەسىلەن loqaq, aquwaq, batʃirʙe(n), kø(k)gyl دېگەندەك. ۋاقىت قىسقا بولغانلىقتىن بۇلارنىڭ ئىلمىي نامى ئېنىقلاپ كۆرسىتىلمىدى.

a

abdɑ̃(n) ~ amdɑ̃(n)	ئوبدان
appaq	ئوردا خېنىملىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان
aptʃi-	ئاپچە ـ (رەختنىڭ كىرىشىپ كېتىشى)
aptʃimaq	ئاپچىماق
aptʃiʃ	ئاپچىش
apqo(n)	دۇتخۇن
atɑ̃(n)	ئاتان (ئاختىلانغان تۆگە)
atʃara	چاتىراق
atʃtʃixtʃɑ̃(j)	بوزتىكەن، سۇتلىگەن
axturma	لوبو، تۇرۇپ
qizil ~	قىزىل لوبو
køk ~	كۆك لوبو
axʃot < aq baʃ ot	قار لەيلىسى
axʃimar(ɑ)	نامازشامگۇل
ada bo(l)maq	ئۇپراپ تۇگىمەك
adaɡɛt	ئاداۋەت
arɑ̃(n)	ئاران
araq	هاراق
ɑ̃(ʁ)ramtʃa	ئارغامچا
	(سېل. بە. ت. I . 660. اغرامجى)
arpiʁɑ̃(n)	ئارپىخان، سۇلۇ
artʃa	سۇزمە

artʃaŋ	خامۇت ئاياق
artʃaŋla-	① ئالچاڭلا-
artʃaŋlimaq	ئالچاڭلىماق
artʃaŋlaʃ	ئالچاڭلاش
	② ئىككىلەنمەك
arda -	ئادا -
ardimaq	ئادىماق
ardaʃ	ئاداش
ardap	ئاداپ
ardaq	ئەتىۋار
△meli toliniŋ meli ardaq ·	مېلى تولىنىڭ مېلى ئەتىۋار.
balisi toliniŋ balisi ardaq	بالىسى تولىنىڭ بالىسى ئەتىۋار (ماقال)
ardimas	خورىماس، غەم يېمەس
arqal	ئارقار (ياۋا قوينىڭ چىشىسى)
arqulot	يايلاقلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
arqe(n)	سۇ يار ئېلىپ كەتكەن جاي
arwaq	ئەرۋەش، سېھىر
arwo(n)	ئاۋۇن، كۆپ
arwō(j)	ئابرۇي
arwu-	ئاۋۇ-
arwumaq	ئاۋۇماق
arwuʃ	ئاۋۇش
ā(ʁ)ri-	ئاغرى -
ā(ʁ)rimaq	ئاغرىماق
ā(ʁ)riʃ	ئاغرىش

aritʃola	بوش، بىكار
ā(ɓ)riq	ئاغرىق
ariliq	كارىدور، تاشقارقى ئۆي
azɓā(n)	ئازغان
as	ئېھتىمال، بەلكىم، شۇنداق بولسا كېرەك (ئۇندەش سۆز)
asqa ①	ئاسقۇ، گوش ئاسىدىغان ئاسقۇ
asqa ②	يامغۇر-يېشىندا تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن تاش پارچىلىرى
asqiliq	يامغۇر - يېشىندا تاغدىن تاش پارچىلىرى ئېقىپ چۈشكەن جاي.
aslā(n)	ئاسلان
asix	پايدا، نەپ
aʃxora // gɛrdin	چولڭ چىنە
aʃorɓi	ئاچ كۆز، تويماس (ئىد.)
aʃpit	بېخىل، پىخسىق (ئىد.)
aʃ – ot	ئاش - تاماق
ā(j)ɓwaqar	ئاپتاپپەرەس
aqqunɛ	نام، ئاتاق
aqot	يايلاقتا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
aquwaq < aq uwaq	سايلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
aqwelɛk // bɛtʃɛj	يېسىۋىلەك، بەسەي
agiliʃtewuro(n) < agal iʃte(n) buro(n)	ئالدىنئالا، بۇرۇن
aŋxaj-	ئاڭقاي -
aŋxajmaq	ئاڭقايماق
aŋxijiʃ	ئاڭقىيىش
aŋqa-	چاڭقا -
aŋqimaq	چاڭقىماق

aŋqaʃ	چاڭقاش
aŋwala	شوڭلاشقا، شوڭا
alaŋ	ئالاڭ، بوش
alaŋʁira-	ئېچىرقا -
alaŋʁirimaq	ئېچىرقىماق
alaŋʁiraʃ	ئېچىرقاش
alaŋliq	ئالاڭغۇلۇق، بوشلۇق
alamɛt	بەك، تولىمۇ (رەۋىش)
alto(n)	ئالتۇن
altunluq	ۋاڭ جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ مازارلىقى
altiwarim	ئالىجوقا، تۇراقسىز
altʃuq	ئالچۇق، كەپە
alʁaq	تاغنىڭ ئالا كۆرۈنىدىغان جايى
alqā(n)	ئالقان
alwā(n)	ئالۋاڭ
alwo(n)	ئېزىتقۇ
anaq	ئانداق
anaj	بوزەك، ئانى
~ tapmaq	بوزەك قىلماق
anaji	ئاسان، ئوڭاي
anajitʃiliq	ئاسانچىلىق، ئوڭايچىلىق
ahaŋrawa	ماگنىت
awarz	ئارزۇ، ئارمان، تەلەپ
awij	ھىلىڭ
ajaq	ئاياغ
ajan -	ئايىنىد -، راۋاج تاپماق

ajanmąq	ئاينماق
ajiniʃ	ئاينىش
ajlitā(r)tqutʃ	شالداما
ajnɛk	ئەينەك

ɛ-ɛ ئەجەپلىنىش، ياراتماسلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز

ɛpʃi- ئەسنە-

ɛpʃimɛk ئەسنىمەك

ɛpʃiʃ ئەسنەش

ɛtlɛm هارامدىن بولغان

ɛtlɛn- سەمرى -، ئەتلەن -

ɛtlɛnmɛk سەمرىمەك

ɛtliniʃ سەمرىش

ɛtigɛ̃(n) ئەتىگەن

ɛdʑigij قۇرۇق پىشلاق

(سىبل. مون. egejege مون—خە119 - بەت)

ɛrt- سۈرت -

ɛrtmɛk سۈرتمەك

ɛrtiʃ سۈرتۈش

ɛrdɛʃ - قىرىش -

ɛrdɛʃmɛk قىرىشماق

ɛrdiʃiʃ قىرىشىش

ɛrdɛm ئەدەپ - ئەخلاق

ɛrkɛk ئەركەك، ئەر

ɛrkigot ئەركەكئوت (بىر خىل ئوت نامى)

ɛrgol ئەرگۆل، هالقا

ɛrgolda- ئەرگۆللا -، بۇرا -

ɛr goldimaq	بۇرىماق
ɛr goldaʃ	بۇراش
ɛrmɛ̄(n)	ئەمەن
ɛrn	لەۋ، كالپۇك
ɛ̄(g)ri	ئەگرى
ɛkɛ	ئاكا
ɛke < a(ndin)ke(jin)	ئاندىن كېيىن
ɛgɛl ~ agal	ئاۋۋال
ɛ̄(r)gi-	يوقلا-
ɛ̄(r)gimɛk	يوقلىماق
ɛ̄(r)giʃ	يوقلاش
ɛ̄(r)gim - burɓum	ئەگرى - توقاي
ɛŋsiz	ئەنسىز
ɛŋsizlik	ئەنسىزلىك
ɛ̄(g)lɛ-	تاسقا -
ɛ̄(g)limɛk	تاسقىماق
ɛ̄(g)lɛʃ	تاسقاش
ɛlɛp	ھەلەپ
ɛ̄(g)lɛk	ئەلگەك
ɛlɛndʑɛ	ئىلاج
ɛltɛk	يېتىرقىمايدىغان، چىقىشقاق ئادەم
ɛl - tuqqā(n)	ئۇرۇق - تۇققان
ɛl - kø̄(n)	جامائەت، خالايىق
ɛl - olat	ئۇرۇق - تۇغقان
ɛlwɛk	ئەلۋەك، مول، يېتەرلىك
ɛmsørø(n)	ئۆمسۈرۈن، باشقىچىلا

ɛmgɛktʃā(n)	ئەمگەكچان
ɛmgɛklik	جاپاكەش
ɛmgɛn -	ئەمگەن ـ، جاپا چەكمەك
ɛmgɛnmɛk	ئەمگەنمەك
ɛmginiʃ	ئەمگىنىش
ɛmgigi qejiʃmaq	پالاكەتكە يولۇقماق
ɛmlik mal	كۆندۈرۈلمىگەن مال
ɛndo	قاملاشمىغان، غەيرى
ɛndo gɛp	قاملاشمىغان گەپ
△ ɛndo paraŋ qilidiɓā(n)	قاملاشمىغان گەپ قىلىدىغان
nimikɛ̄(n)	نىمىكەن
ɛndimɛk	ئەندىشە قىلماق
ɛ̄(h)wal	ئەھۋال

b

bā(r) -	بار-
bā(r)maq	بارماق
beriʃ	بېرىش
bā(r)	بار
beri ʃu	بارى شۇ
batʃoro ~ matʃoro	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ ئايىغىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
batʃirʁe(n) ~ batʃirʁina	باچىرغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
bā(ʁ)daʃ	باغداش (يەر ئىسمى)
bara	قىرقىلمىغان پاقلان تېرىسى
barā(n)	① غوۋا كۆرۈنۈش
	② بىر نەرسىنىڭ غوۋا كۆرۈنگەن قارىسى
	(سېل. بە.ت. I. 1570. باراڭ ساراڭ)
bā(j)raq	بايراق
bardam	چوڭ سېۋەت
bardamtʃi	داستىخىنى كەڭ، چوڭچى
barwira-	ۋارقىرا -
barqirimaq	ۋارقىرىماق
barqiraʃ	ۋارقىراش
barmaq aʃ // jimirʁ(a) aʃ	قولداما
bar ō(ʁ)laq	يۇڭى قىرقىلمىغان ئوغلاق
bazā(r) - weliq	بازار

bazʁā(n)	بازغان
bazla -	بەزلە ـ
bazlimaq	بەزلىمەك
bazlaʃ	بەزلەش
baʃaq køk	پالەك
baʃalmas	بەڭۋاش، باشباشتاق
bā(ʁ)la	باغلا-
bā(ʁ)limaq	باغلىماق
bā(ʁ)laʃ	باغلاش
bala - ʧula	بالا ـ ۋاقا
balʁo(n)	بالغۇن (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
balqa	بولقا
bā(ʁ)liq	باغلىق
baj tusun	ئۇچ ياشلىق بايتال
bε̄(r)-	بەر-
bε̄(r)mε̄k	بەرمەك
biriʃ	بېرىش
bε̄ʧεj < خە 白菜	بەسەي
bε̄(l)ʧir	ئاچال
~ dε kalaŋ wā(r)mu?	ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟
	(سېلـ. بە. ت . I . 702 . بلجير)
bεdεl	قايغۇ
bεdijā(n)	بەدىيان
bεrwap ~ bεrbap	بەرباب، پىپا
bε(n)ʃε//ʧø̄dzur	چۆچۈرە
bεʃeʁiz	ئاقساقال (ئىد.)

bɛldɛm	ئەپكەش
bɛl køjnɛk	يوپكا
bɛllik	هارۋىنىڭ بەلۋىغى
bɛjlɛ <خه 摆+lɛ	بەيلە - (يىپىپ قويۇش)
bɛjlimɛ̄k	بەيلىمەك
bɛjlɛʃ	بەيلەش
botuntʃaq	بوتىلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشقا توشمىغان بالىسى)
bō(ɓ)ʤima	بوغجۇما (قىزنىڭ بوغجۇمىسى)
bodraŋɓu	غۇۋا
borɑ̄(n)	بوران
~ qopti.	بوران چىقتى.
borɑ̄(n)gyl	ماكاپ
bortʃa < خه 菠箕	ئاشلىق ئادالاش ئۈچۈن چىۋىقتىن توقۇلغان جابدۇق
bozō(j) ~ mozō(j)	موزاي
	(سېل. بە. ت. Ⅲ. 4344. موخىوى)
boz jeɓi	بوز ۋغا
bosur-	قاچىلا-
bosurmaq	قاچىلىماق
bosuruʃ	قاچىلاش
boʃqi	ۋاڭ ئوردىسىدىكى كىچىك ئەمەل نامى
bō(wa)q	ئۆكا
bō(wa)ɓum	ئۆكام
bō(wa)ɓuŋ	ئۆكاڭ
bō(wa)ɓusi	ئۆكىسى
bolora -	ئادەم ۋە هايۋانلارنىڭ سىمىزلىكتىن زورۇقۇپ مېڭىشى

bolorimaq boloraʃ	
bolur - wo(l)mas	بولار - بولالماس
bowo(n) ~ boɓo(n)	ھەرە
	① سېرىق ياۋا ھەرە
	② گۈل ھەرىسى
	(سېل . بە . ت . Ⅲ . 1254. بابون)
bowo(n) tataq	ھەرە ياتىقى، ھەرە كۆنىكى
boj	بويتاق، تۇل
boj ɛjnɛk	تام ئەينەك
bojo(ṅ)	بويۇن
bojuntʃaq	بوغا (ھارۋا جابدۇقى)
budʑuɓur ~ bydʑygyr	بۇجغۇر، بۇدۇر
budaŋ	تۇمان
bū(ɓ)ra	بۇغرا، ئەركەك تۆگە
bura//ʃona	سۆگەت، تال
buraq	پۇراق
buralqa	كەلگۈندى، سەرگەردان
burda	ئالدام، دام
buro(n) ①	بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)
buro(n) ②	بۇرۇن، ئاۋۋال
buro(n)da -	پۇرا -
buro(n)dimaq	پۇرىماق
buro(n)daʃ	پۇراش
bū(j)ruq	بۇيرۇق
buɓdajliq	بۇغدىيەك
buɓunut	بۇياق، بۇيەر

bulā(r) — (بىرخىل قۇش)

bulta - — بەزلە - ، گوللا -

  bultimaq — بەزلىمەك، گوللىماق

  bultaʃ — بەزلەش، گوللاش

buldʐuŋ gøʃ — بۆلچۈك گۆش

bujla ~ bujda — بۇيلا (تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)

bødʐɛ̄(n) — بۆجەن

bø(l)dʐyrgɛ̄(n) — بۆلجۈرگەن

bøtʃølø ~ møtʃølø — قايماقنى كۆيدۈرۈپ، مېيىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن قازاننىڭ تۆۋىدە قالغان تىرىپى.
(سېلى . قىرغىزچە: tʃøbøgø)

bøk- — بويسۇن -

  bøkmɛk — بويسۇنماق

  bøkyʃ — بويسۇنۇش

bøkɛ̄(n) — تۆگىنىڭ لوككىسى، ئۆركىشى

bøkɛ̄(n)gyl — بۆكەنگۈل

bøkɛj- — ئېگىش -

  bøkɛjmɛk — ئېگىشمەك

  bøkijiʃ — ئېگىشىش

bøgɛ̄(n) — سەمرىشكە باشلىغان قوينىڭ مايىقى

bøgɛllɛ- — توس - (سۇغا قارىتا)

  bøgɛllimɛk — توسماق

  bøgɛliɛʃ — توسۇش

byt — بۇياق، بۇيەر

  byttɛ — بۇياقتا

  byttø(n) — بۇياقتىن

bytkɛ بۇياقڧا

byrgyt بۈركۈت

byk بۈك، باراقسان

bylɛ - بىلە -

bylimɛk بىلمەك

bylɛʃ بىلەش

bylø̄(j) بىلەي

byjzi بۇياق، بۇتەرەپ

bezinda بېزىندا، بۆشۈك تارتقۇسى

beɓiʃ تۇگمەنگە نۆۋەت تۇتۇش ئۇچۇن ئاپىرىپ قويۇلغان ئاشلىق

bitɛr بولۇمسىز (ئايالىلارغا قارىتا)

bidzik ~ bizik قازناقتىكى نەرسە - كېرەك قويۇلىدىغان تەكچە

bidzik kirmɛk بوۋاقلارنىڭ ئىككى چېكىسىدىكى چاچنىڭ چۇشۇشى

△bu baliɓa bidzik kiriptu. بۇ بالىنىڭ چېكە چېچى چۇشۇپتۇ.

bidɛ̄(n) بەدەن

bir sɛt بىردەم

birwiraqi بىر-بىرلەپ، كەينى - كەينىدىن

birim بىرىم، بېرىلىدىغان نەرسە

birindzi بىرىنچى

bizɛ̄(r) ئاز، ئازغىنە

bizɛ̄(r)zir ئاز، ئازغىنە

bizɛ̄(r)zirɛ ئاز، ئازغىنە

bizir ئاز، ئازغىنە

bizik ئاز، بىر ئاز

(سىبا . بە . ت . Ⅲ . 3527 . برزرەراك)

biz – biz كۆزنىڭ قىزدۇرۇشى

bistɛr	سىزغۇچ
bigɑ̃(n)	بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
biŋɓilda-	ۋىڭىلدا -
biŋɓildimaq	ۋىڭىلدىماق
biŋɓildaʃ	ۋىڭىلداش
bilɛ jaɓ	تەييار سۇماي
biløzyk	بىلەيزۈك
bijiz	بىگىز
bijiz qol	بىگىز قول
bijiʃ	بىهىش، جەننەت

p

pa-pa	پاھ-پاھ (ئۈندەش سۆز)
pā(l)ʧiq	لاي، پاتقاق
parɛʃ	ئاشپەز
pasaŋ qilmaq	غازاڭ قىلماق
paŋdus	پانۇس
palgā(n)	ئۇۋچى، مەرگەن
palopa	پۇتلاشقاق (ئادەمگە قارىتا)
pɛt	ھىلە - نەيرەڭ
pɛtiga	پەتىۋا
pɛrga	پەرۋا
pɛzlɛn -	راستلان -
pɛzlɛnmɛk	راستلانماق
pɛzliniʃ	راستلىنىش
pɛ̄(j)l	پەيل
pɛlkɛt	ناچار، يامان، قاملاشمىغان
po	ھور، پار
△ qazanniŋ posi	قازاننىڭ ھورى
△ posini ʧiqarmaq	ھورىنى چىقارماق (ئىد.)
△ posini qojup bɛ̄(r)mɛk	غەيۋىتىنى قىلماق (ئىد.)
porpaŋ	توپىلاڭ
△ ~ ʧiqarmaq	توپىلاڭ چىقارماق
poruʃ	ياغاچتىن ياسالغان چۆچەك ، قاچا

poɓunda توزغاق، يېكەن، قۇمۇش قاتارلىقلارنىڭ توزغىقى
pola - هوردا - ، ئىسلا -
polimaq هوردىماق
polaʃ هورداش
poldaq تېزەك خالتىسى
poldi – soldaŋ ساڭگىل - سۇڭگۇل
puxsara - دومساي -
puxsarimaq دومسايماق
puxsaraʃ دومسىيىش
purʤa پۇرسەت
purqida- بىخلاش -
purqidimaq بىخلانماق
purqidaʃ بىخلىنىش
puqa بۇقا
puqur-puqur ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆز
pujpila- سۇۋاشتۇر -
pujpilimaq سۇۋاشتۇرماق
pujpilaʃ سۇۋاشتۇرۇش
pøpɛkligot ～ pøpigot پۆپەكلىكئوت
pøpylɛ- پەپىلە -
pøpylimɛk پەپىلىمەك
pøpylɛʃ پەپىلەش
pøʃølø ئىنجىقلاپ گەپ قىلىدىغان كىشى
pytø(n) پۈتۈن
pytø(n) nā(n) پۈتۈن نان
pytə̄(j) پۈتەي

pyr-	پۈدە -
pyrmɛk	پۈدىمەك
pyryʃ	پۈدەش
surnaj pyrmɛk	سۇنەي چالماق
pyrdɛ - ~ pyrlɛ -	پۈۋلە -
pyrdimɛk	پۈۋلىمەك
pyrdɛʃ	پۈۋدەش
otni pyrdimɛk	ئوتنى پۈۋلىمەك
pygɛt // ɓozaq	ئوق غوزىكى، پىستان
pyrgytʃ	ئۈشتەك
peroza køz	كۆك كۆز
pitɛk	پىتەك
pitpitɛ	پىلپىل
pitir ~ petir	پىتىر
pitigɛ	① . قورساق ② . قورسىقى چوڭلاپ بويى ئۆسمەسلىك
pirɓaj	تولغىماچ، چۆگىلىمەچ
pirlaŋ	ئاق تۆرما(بالدۆر پىشىدىغان توپچىسمان تۆرۆپ)
pirla -	پەرلە -
pirlimaq	پەرلىمەك
pirlaʃ	پەرلەش
pisat	بىسات
piʃʃiɓda-	چىڭدا - ، پىششىقلا -
piʃʃiɓdimaq	پىششىقلىماق
piʃʃiɓdaʃ	پىششىقلاش
piqira-	پايپىتەك بول -

piqirimaq پايپېتەك بولماق

piqiraʃ پايپېتەك بولۇش

pilaŋza <خە 孛蓝子 كىچىك قول سېۋەت

pijdɛmpij پەيدىنپەي

(سېل . بە. ت . II . 2067 . فى درفى)

pijlij پەلەي

(سېل . بە . ت. I . 1031 . فى لى)

t

tapā(n)	تاپان
tapagɛt	تاپاۋەت
tatur-	قاخشات -
taturmaq	قاخشاتماق
taturuʃ	قاخشىتىش
taxajla	جاۋەن (چىنە - قاچا قويۇلىدىغان جاۋەن)
taxsa	تەخسە
taxsi	تېيىز
tarapal	تەييارلىقسىز
taraga	تەرەۋى (رامزان ئېيىدا خۇپتەندىن كېيىنكى ناماز)
tarpije(n)	تارمار، ۋەيران
tartqa	ياغاچ چېلەك
tartma	تارتما، پەلەمپەي
tasqira	تاسقارا، قۇماي
taʃqo(n)	تاشقۇن
taʃlaʃtur-	تاش يانقۇز-
taʃlaʃturmaq	تاش يانقۇزماق
taʃlaʃturuʃ	تاش يانقۇزۇش
taq jiɓatʃ	ئېشەك ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
tagā(r)	تاۋار
tagap	تاۋاپ
talqā(n)	تالقان

tɑm	ئاز (تۆزنىڭ سىلىنىشىغا قارىتا)
tɑmaʃa	① تاماشا، ② ئاجايىپ، كارامەت
tɑmʤa	تامچە
tɑmʤila-	تامچىلا-
tɑmʤilimɑq	تامچىلىماق
tɑmʤilaʃ	تامچىلاش
tɑmʃɑx	تامشاخ (بىرخىل ئۆسۈملۈك) .
tɑn(a)ot	تانا ئوت (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
tɑwila-	تاپىلا -
tɑwilimɑq	تاپىلىماق
tɑwilaʃ	تاپىلاش
tɑjlɑq	تايلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشتىن ئاشقان بالىسى)
tε̄(r)-	تەر -
tε̄(r)mεk	تەرمەك
tεriʃ	تېرىش
tεp – tεjjā(r)	تەييارلانغان ، رۇسلانغان
tεp – tumu	كېزىك
tεpkε	تەپكە (ئەلگەكنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان جازا)
tεrgø	تەرگەش
tεrmε	تەرمە ، ئاق ئۆينىڭ كەرمە ياغىچى
tεrwε -	تەۋرە -
tεrwimεk	تەۋرىمەك
tεrwεʃ	تەۋرەش
tεskε̄(n)	تەسكەن
tε̄kε̄xā(n) < tεrkεn xɑn ?	پىلە قۇرۇتى
tεklε-	سەكرە -

tɛklimɛk	سەكرىمەك
tɛklɛʃ	سەكرەش
tɛllɛ-	جىقلا - ، تۆلۈقلا - ،
tɛllimɛk	جىقلىماق
tɛllɛʃ	جىقلاش
tɛ̄(r)mɛtʃ	تەمەچ
tɛmtɛk // møhør	ھۆكۈمەت ياكى شەخسىنىڭ تامغىسى (قاراڭ : بە . ت . I . 270 - تمتك)
tɛmkɛ	تاماكا
tō(n)	تون
toptʃa	تۇگمە
toxtō(n)	تەمكىن ، سالماق
toxsɑ̄(n)	توقسەن
tō(ʁ)rɑ	توغرا
tō(ʁ)rɑ-	توغرا -
tō(ʁ)rimɑq	توغرىماق
tō(ʁ)rɑʃ	توغراش
tō(ʁ)rɑq	توغراق
torɑq	توساق
tor xɛ̄(n)tɛj	پوپايكا
torʁɑ	ئاق ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىگە ئورايدىغان پىپىنچا
torqu-	كۆڭۈل پىرىم بول -
torqumɑq	كۆڭۈل پىرىم بولماق
torquʃ	كۆڭۈل پىرىم بولۇش
tōro < tō(ʁ)r(uʁ)o	توغرىغۇ ، توغراق شاخارى
toro	تورۋا

toruq	تورۇق
~ at	تورۇق ئات
tozoɓur	توزۇغۇر (مالغا قارىتا تىل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ)
tosuntʃa	توساق ، توسۇنچاق
toʃ	تۆش
~ bɛ̄(r)mɛk	تۆش بەرمەك
toʃqā(n)	توشقان
toʃulaq ~ toʃlaq	ئۇزۇمگە ئوخشاش بىر خىل ئۆسۈملۈك
toɓ	چاڭ - توزان
toɓam - toɓam	ھەر يەر - ھەر يەردە
toŋ sā(l)maq	كانچىلىماق
toŋŋuz ~ toŋuz	توڭگۇز
tō(ɓ)laq	تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)
tomuzɓa	كۆنەلگۈ
toj - tumā(n)	توي-تۆكۈن
tutuwalmaq	خەتنە قىلدۇرماق (ئىد.)
tuxumla -	تۇخۇملا -
tuxumlimaq	تۇخۇملىماق
tuxumlaʃ	تۇخۇملاش
turxo(n)	تۇرخۇن
turɓo(n)	تۇرغۇن
turɓutʃ	قۇرئاندا توختاپ ئوقۇلىدىغان ئورۇن
turulɓa	تۇرۇلغا (بىرخىل قۇش)
tuztam	① بىرخىل ئۆسۈملۈك
	② تۇزى كام
tusqa	شورتاڭلىق

tuʃaq	چۈشەك (ئاتقا سېلىنىدىغان چۈشەك)
tuɓuʃ-	ماسلاش -
tuɓuʃmaq	ماسلاشماق
tuɓuʃuʃ	ماسلىشىش
tuɓwigi	بايراقچىلار باشلىغى (تارىخىي ئەمەل نامى)
tuqqā(n)	تۇغقان
tuga-	مەنسىت -
tugimaq	مەنسىتمەك
tugaʃ	مەنسىتىش
tumā(n)	تۇمان چاڭ
tumqi < خە 捅事者	چېقىمچى
tū(r)na	تۇرنا
tujɓō(n)	تۇيغۇن ، ئاق قارچۇغا
tujlaqla-	ئويناقشى - ، قىيغاتى -
tujlaqlimaq	ئويناقشىماق
tujlaqlaʃ-	ئويناقشىش
tøtø	كېكەچ
tørɛ-	تۆرە - (بېشى ئايلانماق)
tørimɛk	تۆرىمەك
tørɛʃ	تۆرەش
tørt	تۆت
tøz -	تۆز -
tøzmɛk	تۆزمەك
tøzyʃ	تۆزۈش
tøʃylaq	بىرخىل ئۆسۈملۈك
tøkyr	① گال، ② چولاق

~ pitʃaq	گال پىچاق
tøkyltʃɑ̃(n)	تۆكۈلۈشچان
tøgɛ tikɛ̃(n)gyl	تۆگە تىكەنگۈل
tø̄(h)mɛt	تۆھمەت
tømyrɑt	ۋەلىسىپىت
tømyr tikɛ̃(n)	ئۆجمىنىڭ تۇغقان ۋاقتى
tømyrø	تەمرەتكۈ
tøwɛ	تۆپە
△ øjni tøwisi	ئۆينىڭ تۆپىسى
tø̄wɛ	تۇۋۋا
tøwɛ̃(n)	تۆۋەن ، پەس
tyrpɛ ~ tyrpyk	چوپسا
tyrkyk	تۈۋرۈك
(قاراڭ : بە . ت . Ⅱ . 2853، 3388، توكروك ، توركوك)	
tyrtyl-	① . دۈدۈقلا -
tyrtylmɛk	دۈدۈقلىماق
tyrtylyʃ	دۈدۈقلاش
	② دوقۇرماق، دوقۇرۇش ③ تەنتىرىمەك، تەنتىرەش
tyrgø(n)	تۈرگۈن
tyrmɛ̃(n)	تۈرمەل (تۈرمەل ئاش)
tyzɛk	پۈزەك، ھەرە قىرىندىسى
tyʃ	چۈش
~ køryʃ	چۈش - كۆرۈش
tyʃ-	چۈش -
tyʃmɛk	چۈشمەك
tyʃyʃ	چۈشۈش

tyʃ	چۈش (ۋاقىت نامى)
~ woldi	چۈش بولدى
tyʃyrgytʃ	چۈشۈرگە
tyʃkɛr-	چۈشكۈر-
tyʃkɛrmɛk	چۈشكۈرمەك
tyʃkyryʃ	چۈشكۈرۈش
tyʃɛ-~tuʃɑ-	چۈشە - (مالغا قارىتا)
tyʃimɛk	چۈشىمەك
tyʃɛʃ	چۈشەش
tygɛndʑɛ	تۈگەنچە
tygyr-	تەككۈز-
tygyrmɛk	تەككۈزمەك
tygyryʃ	تەككۈزۈش
suʁɑ nɑn ~	سۇغا نان تۈگۈرۈش
tygywɑʃ//bɛ̃(n)ʃɛ	چۆچۈرە
tyŋkɛl-	جىمىق -
tyŋkɛlmɛk	جىمىقماق
tyŋkylyʃ	جىمىقىش
tymɛ̃(n)	تۈمەن
tynnɛk	تۈنەك ، مەشرەپ
tynøgø(n)	تۈنۈگۈن
tywɛŋ	كاللەك - كاللەك
terɛ̃(n)	چوڭقۇر
teliwoʃ < teli boʃ	بوشاڭ، ئاجىز
temiz-	تىمىت -
temizmɑq	تىمىتماق

temiziʃ	تېمىتىش
tipirtʃɛklɛ -	تېپچەكلە -
tipirtʃɛklimɛk	تېپچەكلىمەك
tipirtʃɛklɛʃ	تېپچەكلەش
tirtɛk	تىرتەك، ئاچچىقى يامان، تەرسا
tirɛz	تېتىك، تىيمەن ، جانلىق
tizlaptʃa	تىزلامچا، تىزلىق
tiʃ	چىش
tiʃlɛ-	چىشلە -
tiʃlimɛk	چىشلىمەك
titʃlɛʃ	چىشلەش
tiʃi	چىشى (ئەركەكنىڭ ئەكسى)
tiq-	تىندۇر -
tiqmaq	تىندۇرماق
tiqiʃ	تىدۇرۇش
tiqma	تىندۇرما
~ jɛr	تىندۇرما يەر
tikɛ ①	تېكە
tikɛ ②	بىر خىل مۈڭگۈزلۈك چاشقان
tikɛ poqi	مۇشوخىل چاشقاننىڭ پوقى (دورا ماتېريالى)
tikɛ̃(n)	تىكەن
tikir	① دۆ، ② تام تېكىسى
tikilɛn -	① يېقىل -
tikilɛnmɛk	يېقىلماق
tikiliniʃ	يېقىلىش
	② دومىلىماق، دومىلاش

tigirmɛ̃(n) ～ tigī(r)mɛ̃(n)	تۆگمەن
tiŋʧi <خە 听土	پايلاقچى
tilipo(n)	تېلېفون
tinkɛ	تۆنۆكە، قەلەي
tijɛk	① مالنىڭ قېتىپ كەتكەن مايىقى
	② قەۋزىيەت
tijlɛ -	تىز -
tijlimɛk	تىزماق
tijlɛʃ	تىزىش
tijnɛ -	① ئالدىرا -
tijnimɛk	ئالدىرىماق
tijnɛʃ	ئالدىراش
	② تېنىمەك، تېنەش

ʣaʣaza < خه 夹夹子	پەشمەت، بىر خىل قىسقا چاپان
ʣar	ئېلان، بۇيرۇق
ʣagap	جاۋاپ
ʣagalduz	جوۋالدۇرۇز
ʣagɛ̃(n) < خه 夹扳子	جاۋاڭ (هارۋا جابدۇقى)
ʣaŋɓa ajɓir ~ ʣɛŋgɛ ajɓir	يىلقىنى ئوبدان باشقۇرىدىغان ئايغىر
ʣāla -	① باشلا -
ʣālimaq	باشلىماق
ʣālaʃ	باشلاش
	يولغا سالماق، يولغا باشلاپ قويۇش
ʣālaq	بۇيرۇق
ʣaldur tumā(r)	چاچقا سالىدىغان تۇمار
ʣamat	جەمەت
ʣamagyl	ياۋا جۇسەينىڭ ئېچىلغان گۈلى
ʣawɛ̃(n) < خه 架板	جاۋەن
ʣajla - ~ ʣajda -	① ئورۇندا -
ʣajlimaq	ئورۇندىماق
ʣajlaʃ	ئورۇنداش
	② ئەدىپىنى بەرمەك
ʣɛ - ʣɛ	هەي - هەي "بولدى، قوي" دېگەن ئۈندەش سۆز
ʣɛrgɛ	پاسىل، چېگرا ، چەك

dʑɛs خىرس

(سېل. بە . ت. Ⅱ . 2407 . جيرس ليک قيلادو)

dʑɛŋzɛ < خه 花卷 خۇاجۇەر

dʑɛŋgɛ پۇختا، پىششىق

dʑɛŋgɛl غۇژمەك (مېۋىلەرنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىتىلىدۇ)

dʑɛŋgi iʃɛk ئۇرۇشقاق ئىشەك

dʑɛjlɛ - يىراقلاش -

dʑɛjlimɛk يىراقلاشماق

dʑɛjlɛʃ يىراقلىشىش

(قاراڭ: بە . ت. Ⅱ . 1669. جيلا)

dʑodʑɛj لەۋنىڭ ئىككى چېتىگە چىققان يارا

dʑō(w)xɛj جاۋغاي

dʑoda جودا، سېھىر

dʑoda qi(l)maq جودا قىلماق

dʑō(ɓ)dar جوغداي

dʑoditʃi جادۇگەر، سېھىرگەر

dʑorɛ̃(n) ئاۋارىچىلىق، چىقىمدار بولۇش

dʑoru - بۇيرۇ -

dʑorumaq بۇيرىماق

dʑoruʃ بۇيرۇش

dʑoruq بۇيرۇق

dʑoruŋqaj شەجەرە، نەسەبنامە

dʑosulaŋ ~ dʑusulaŋ < موڭ dʑosalaŋ يايلاق

(قاراڭ: موڭ. خه. 1339 - بەت josalang)

dʑoɓdʑoq//tartq aq قوينىڭ باشلامچىسى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى

ʣoɓdo(n) ~ ʣuɓdo(n)	شوخ، تېتىك
ʣogaza ~ ʣigoza <خه 袄,竹腰子	چاپان
ʣoŋza <خه 盅子	رومكا، هاراق رومكىسى
ʣoŋɓaq	قوينىڭ پۇرنى
ʣoŋqur -	باشقۇر-
ʣoŋqurmaq	باشقۇرماق
ʣoŋquruʃ	باشقۇرۇش
ʣolo qō(wu)q	دەرۋازا، زەنجىرلىك دەرۋازا
ʣon	نىيەت
ʣoni jamā(n)	نىيىتى يامان
ʣoji - ʣapa	جەبرى - جاپا، جاپا - مۇشەققەت
ʣuɓula ~ ʣoɓola	ئاتنىڭ كۆكرەك قىسمىغا ئېسىلىدىغان ئۇششاق قوڭغىراقلىق زىننەت جابدۇقى
ʣugā(n)	جۇۋان، جوگان
ʣulu ~ ʣolo	چۇلۇۋۇر
ʣønty-	ئالجى -
ʣøntymɛk	ئالجىماق
ʣøntyʃ	ئالجىش
ʣønlɛ -	جۆندە -
ʣønlimɛk	جۆندىمەك
ʣønlɛʃ	جۆندەش
ʣyt	بىخىل
ʣytirɛ -	جۇتاقا -
ʣytirimɛk	جۇتاقىماق
ʣytirɛʃ	جۇتاقاش
ʣyʣɛk	چۆجە

ʤyʤɛm — ئۇجمە

ʤyʤyŋ — سۇڭگۈچ (باغنىڭ سۇ كىرىدىغان تۆشۈكى)

ʤyktø — بىخىل، پىخسىق

ʤyn — ھۆل - قۇرۇقنىڭ ئارىسىدا، شىرشىم

ʤeɓira - — شاراقلا-

  ʤeɓirimaq — شاراقلىماق

  ʤeɓiraʃ — شاراقلاش

  △ seɓizɓɑ̃(n) ʤeɓirajttu — سېغىزخان شاراقلاۋاتىدۇ.

ʤenigar ~ ʤinigɛr — ① جانىۋار ② بىچارە

ʤirqaj — سۇ بۆلگۈچ

ʤis — ① قورقۇنۇچلۇق، ② يىرگىنىشلىك

ʤikʃi - ~ ʤiʃki - — يىرگەن -، سەسكەن -

  ʤikʃimɛk — يىرگىنمەك

  ʤikʃiʃ — يىرگىنىش

ʤila — جۇلا، يالتىراق

ʤimbir < خە 蒸篦子 — جىمبىل

(قاراڭ: بە . ت . Ⅲ . 3445 جىمىر)

ʤiwar — ئىزغىرىن شامال

ʤiwirla- — ۋىچىرلا -

  ʤiwirlimaq — ۋىچىرلىماق

  ʤiwirlaʃ — ۋىچىرلاش

  △quʃqaʧ ʤiwirlajttu — قۇشقاچ ۋىچىرلاۋاتىدۇ.

ʤijɛk — ئاق ئوينىڭ يىپىنچىسىنىڭ گىرۋىكىگە تۇتۇلغان يۇڭ يىپ

ʤijlɛ — كالا سولايدىغان كىچىك قۇرشاۋ

(سېل. مون. خە. 1302. e - jel)

ʤijnɛk — جەينەك

tʃ

tʃā(j) <خه 茶	چاي
tʃā(j) tulum	چايخالتا
tʃapā(n)	چاپان
tʃaptʃa	ئارا (دېھقانچىلىق سايمىنى)
tʃāpqo(n)	جۇدۇن ـ چاپقۇن
tʃā(l)dʒa	سالجا
tʃā(j)dʒøʃ	چايجۇش
tʃā(j)dʒir	چاي ئۇستىلى
tʃā(n)tʃ -	سانچ ـ
tʃā(n)tʃmaq	سانچىماق
tʃā(n)tʃiʃ	سانچىش
tʃatʃa -	① زېرىك ـ
tʃatʃimaq	زېرىكمەك
tʃatʃaʃ	زېرىكىش
	② زېدەكىمەك، زېدەكىش
tʃar	چار، چىپار
tʃarada-	قورشا ـ
tʃaradimaq	قوشماق
tʃaradaʃ	قورشاش
tʃartʃaŋ	يېقىمسىز
tʃarlaŋ	ئالا-چىپار
~ at	ئالائات

tʃaʃqā(n)	چاشقان
tʃaʃka	① زەنجىۋىل، ئاق چەشكە
	② مېيىتنى ئۆزاتقاندا تارقىتىلىدىغان يەل - يېمىش
tʃaʃma ~ tʃɛʃmɛ	كەشتە
tʃaʙdol	قاخشال
tʃaʙnaq	قومۇش سۇناي
tʃaqtʃiliqaj	ئالدىراش، . بىسەرەمجان
tʃaqqā(n)	چاپسان
tʃaqilajˊ - . tʃoqulaj	يۈزنىڭ قۇرغاقلىشىپ سويۇلۇشى
tʃaŋŋiz ~ tʃaŋgiz	بىر خىل دەرەخ (سوغلۇق ئۈچۈن دورا قىلىنىدۇ)
tʃā(ʙ)la -	ئاغدۇر- (يەرگە قارىتا)
tʃā(ʙ)limaq	ئاغدۇرماق
tʃā(ʙ)laʃ	ئاغدۇرۇش
tʃaltʃuq	نەم يەر، نەم ئۆرلەپ تۇرىدىغان يەر
tʃalqimaq	يوقۇندا
tʃamtʃa < خە 衬衫	يەكتەك
tʃamquraq	چاكىغىراق (ئاق ئوينىڭ چاكىغىرىقى)
tʃawuʃ	كاماندىر، تەلىم بەرگۈچى (تارىخىي ئەمەل نامى)
tʃajɛk	تۆت ئىلىك كەڭلىك
tʃajdam	چۆللەردىكى يامغۇر سۈيى يىغىلىپ قالغان يەر
tʃajzɛk ~ tʃā(j)dzɛk	يىڭناسقۇ
tʃɛ̄(l)pɛk	چەلپەك
tʃɛtmɛ	مەشۇت يىپ
tʃɛ̄(j)do < خە 菜刀	چەيدو
tʃɛr < موڭ tʃer	خەپرۇك

(قاراڭ: موڭ . خە . 1224 ـ بەت)

ʧɛrt -	چەك -، چال -
ʧɛrtmɛk	چەكمەك
ʧɛrtiʃ	چېكىش
△dap ʧɛrtiʃ	داپ چالماق
ʧɛlgin-	لەيلە -
ʧɛlginmɛk	لەيلىمەك
ʧɛlginiʃ	لەيلەش
ʧɛjpuŋ < خە 裁缝	سەيپۇڭ
ʧɛjluŋ	ئۆدەك تاپان ئادەم، تاپىنى تۈز ئادەم
ʧujluŋ - ʧɛjluŋ	لەلەك - لۈلۈك
ʧot < خە 镢头	جوتۇ
ʧotʃu-	چۆچۈ -
ʧotʃumaq	چۆچۈمەك
ʧotʃuʃ	چۆچۈش
ʧotʃimaqʧi	توساتتىن، تۇيۇقسىز
ʧoqa-	چوقۇ-
ʧoqimaq	چوقۇماق
ʧoqaʃ	چوقۇش
ʧoqaj ①	چوقا، قاتتىق سېغىزتوپا
ʧoqaj ②	ساقى، مىراس بۆلگۈچى
ʧoqulaj // ɓardaŋ	كۆن تەمرەتكىسى
ʧoqulur	باشقىلارغا چېقىلىپلا يۈرىدىغان ئادەم
ʧoxʧila-	چوقچايت -
ʧoxʧilimaq	چوقچايتماق
ʧoxʧilaʃ	چوقچايتىش

tʃor	كەپتەرگە ئېسىلىدىغان غوڭ قاپاق
tʃorʁa	جوغا، چۆگۈننىڭ جوغىسى
tʃorqi	قامقاق ئۇرۇقى
tʃorgul	سىمنى ئېگىپ ياسىغان جۇۋالدۇرۇز
tʃoqa	ياغاچ ئاسقۇ
tʃokā(n)	ياش ئايال
tʃoŋta < tʃoŋ ata	چوڭ دادا
tʃoŋla -	چوڭلا-، چوڭ بولماق
tʃoŋlimaq	چوڭ بولماق
tʃoŋlaʃ	چوڭ بولۇش
tʃoŋnɛ < tʃaŋ inɛ	چوڭ ئانا
tʃolpā(n)	چولپان
tʃolpā(n)xā(n)	چولپانخان (خاس ئىسىم)
tʃom-	چۆم -
tʃommaq	چۆممەك
tʃomuʃ	چۆمۈش
tʃowat	چاۋات، بىر خىل نېپىز نان
tʃowur -	چاۋار-
tʃowurmaq	چاۋارماق
tʃowuruʃ	چاۋىرىش
tʃojo(n)	چويۇن
tʃutʃal - ~ tʃutʃul -	يېشىن -
tʃutʃalmaq	يېشىنمەك
tʃutʃuluʃ	يېشىنىش
tʃurquʃ	چۆگۈلمەچ
tʃurqulaŋ	پاخپايغان

tʃuqa -	ئىنتىزار بول -
tʃuqimaq	ئىنتىزاربولماق
tʃuqaʃ	ئىنتىزاربولۇش
tʃuqaq	ئىنتىزار
tʃunuŋdigyl ~ tʃunuɓdigyl	چوغلۇق
tʃuwru jol	چىغىر يول
tʃuwuq ~ tʃujuq	چىۋىق
tʃujla -	چۈۋۈ-
tʃujlimaq	چۈۋۈماق
tʃujlaʃ	چۈۋۈش
tʃøpdʑyr ~ tʃødʑyrɛ	چۆچۈرە
tʃøtʃɛk	ياغاچ قاچا
tʃøk	هالڭ تاشلار ئۈستىدىكى تاش سۇپا
tʃøkɛ	پۈرچاقنىڭ بىر خىلى
tʃøkørtkɛ	چېكەتكە
tʃøkyryk	تۆۋەنلىتىش، پەس كۆرۈش
tʃøkyʃ	چوكا
tʃø̄kɛ̃(n)	تالنىڭ يېڭى چىقارغان شۇڭى
tʃø̄gɛ -	ئورا-
tʃøgimɛk	ئورىماق
tʃøgɛʃ	ئوراش
tʃø̄gø(n)	چۆگۈن
tʃølbørɛ	چىلبۆرە
tʃømytʃ	چۆمۈچ، قاپاقتىن قىلىنغان چۆمۈچ
tʃypyr	چۈپۈر، ئۆچكە چۈپۈرى
tʃydɛr	چېدەر

tʃyrt - تۈر- (چىرايغا قارىتا)

tʃyrtmɛk تۈرمەك

tʃyrtyʃ تۈرۈش

tʃylyk چۈلۈك (كالىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)

tʃymɛ - ئۈۋات -

tʃymimɛk ئۈۋاتماق

tʃymyʃ ئۈۋتىش

△ qonaq tʃymɛʃ قوناق ئۈۋتىش

tʃymbɛt چۈمپەردە

tʃetiq چاچ چېتىقى، كۈمۈش قوڭغۇراقلىق زىننەت بۇيۇمى

tʃetʃira - چاچرا -

tʃetʃirimaq چاچرىماق

tʃetʃiraʃ چاچراش

(بۇ سۆز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگىمۇ قارىتىلىدۇ)

tʃetʃiriʁur ئۆلگۈر (قارغىغاندا ئېيتىلىدۇ)

tʃeqe(n) چېقىن

tʃewulaŋ چاپ ئۇلاڭ

tʃipirala چىپار-ئالا

tʃitʃɛk چېچەك

tʃitʃɛgdɛ- چېچەكلە -

tʃitʃɛgdimɛk چېچەكلىمەك

tʃitʃɛgdɛʃ چېچەكلەش

tʃitʃi چىرايلىق

tʃitʃyʃ, tʃitʃyʃ چى چۇش، چى چۇش

(ئۆچكىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز)

tʃitʃirʁɑ̄(n)tikɛ̃(n) چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

tʃitʃinaq	چىمەلتەك، چىمچىلاق
tʃidir	چاۋار - چاتقال
tʃi(ʁi)rtmaqgyl	چىغىرتماق گۈل
tʃirʁa	شىرغا
tʃirʁaj	بىر خىل قانتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
tʃirʁol	ئىككى قىيالىقنىڭ ئارىلىقى
△ tʃieʁol jɛ̄(r)	ئۆستىگە چىققىلى، ئاستىغا چۈشكىلى بولمايدىغان يەر
tʃirke(n)	پاسكىنا
tʃiʁir	ئىچىملىك
tʃiqma	يېڭى ئىشلەنگەن، يېڭى پىتى
tʃikanda	چاكاندا
tʃikaŋ qaʁa	قىزىل تۇمشۇق قاغا
tʃikɛr	چاكار
tʃigmɛn	چىمەن
△tʃigmɛngyl	چىمەنگۈل
tʃigilɛ ①	چىلگە
tʃigilɛ ②	قارىغايىنىڭ چۈشۈپ، چىڭدىلىپ كەتكەن غازىڭى
tʃiŋʁit-	چىڭىت -
tʃiŋʁitmaq	چىڭىتماق
tʃiŋʁitiʃ	چىڭىتىش
tʃiŋkiriʃ	چىدامىلىق
tʃilā(n)	چىلان
tʃilɛk	چىلەك
tʃilɛk tʃøramasliq	تەڭ كېلەلمەسلىك، يىپ ئېشىپ بىرەلمەسلىك (ئىد.)

tʃimigɛ̃(n)	تىنتىرەك
tʃimdiq	زىرە، چاقلىق ھالقا
tʃinɑ køz	چوڭ كۆز، يوغان كۆز
tʃinde(n)	بەشىنچى كۈن
tʃiwe(n)	چىۋىن
tʃiwiʃ	چىشىنى سالمىغان چىشى ئۆغلاق
tʃijlɛ-	چەيلە -
tʃijlimɛk	چەيلىمەك
tʃijlɛʃ	چەيلەش
tʃijnɛ -	چىينە -
tʃijnimɛk	چىينىمەك
tʃijnɛʃ	چىينەش

x

xat	قات
qarixat	قارىقات
surxat	قىزىلقات
xaxuŋ ~ xalaŋ	قاڭرۇق
	(سېل. بە. ت. Ⅱ. 1873. خانك خونك)
xaraz	جۇۋاز
xarmã(n) ~ xirmã(n)	خامان
xalo	نوغۇچ
xalo tʃiraq	نوغۇچ چىراغ
xamtyj ~ xamtij	بىر خىل توپا
xanɛjtʃo <خه 河南绸	بىر خىل يۇپقا يىپەك رەخت
xawalit < ف. خواب الود	چالا ئۇيقۇ
	(سېل. بە. ت. Ⅱ. 2053. خاب الود)
xɛ̃(n)tɛj <خه 汗衫	ئەرلەر كۆڭلىكى
xɛtinɛk	ياۋا چىلگە، ئويىنغۇچ
sɛddɛŋ	بەستلىك
xɛs	ئەتەي، قەستەن
xɛstɛ	راستتىن
xɛstɛŋgɛ	ئەتەيلەپ، قەستەن
xɛldɛŋ	چىش كولىغۇچ
xo <خه 温酒壶	هاراق ئىسسىتىدىغان قاچا
xopuraʃ //nã(n)tʃøp	نانچۆپ، ناتقايناق

xot - xot	تەخەيىنى چاقىرىش
xoto(n)	خوتۇن
xotuq	خوتەك
xotʃa	سامان توشۇيدىغان جازا
xoduŋ <خە	چۆگۈننىڭ بىر خىلى
xor	① خور، خورايدىغان
	② ئاز، كەم
xoʃo <خە 火速	دەررۇ، دەرھال
xolaŋxetʃir	بىر خىل زەھەرلىك ئۆسۈملۈك
xoligir	قول ئۇچىدا ئىشلەنگەن، يىرىك ئىشلەنگەن
xudura - < خە 糊徐+ra	ئاز -
xudurimaq	ئازماق
xuduraʃ	ئېزىش
xuruʃtʃi	شوخ، كەپسىز
xumdā(n)	① قۇمدان
	② خۇمدان
xetip	تاغ رايونلىرىدا نىكاھ ئىشلىرىنى بىجىرگۈچى
xejiʃ	قاياش
xitʃik	مۇزنىڭ ئۇستىگە كۆۋرەپ چىققان سۇ
xidiŋ	① ياغاچ قۇشقۇن
	② گەپكە قوشۇق سالغۇچى (ئىد.)
xirdɛk	گال، كېكىردەك
xiramā(n)	خىرامان
ximxam	ئۇدۇق - بۇدۇق
xina ①	سوۋغات
~ tutuʃ	سوۋغات بېرىش

~ qiliʃ — سوۋغات قىلىش

xinɑ ② — خېنە

xij <خە 街 — مەھەللە، كوچا، تالا

xij qo(wu)q — دەرۋازا، تاشقى دەرۋازا

xij køt — تالادىن كىرمەيدىغان (ئىد.)

d̊

dā(ŋ)xā(n)	داڭقان
daduza <خه 大豆	دادۇر
daq	داغ
daga	داۋا، ئەم
dāga <خه 打瓜	گازىر تاۋۇزى
dalaŋ	دالان
daliŋ	خۇرجۇن
daŋza <خه 当本	نېسى ھېسابات دەپتىرى
damlur	گۆش پىشۇرغاندا تۇۋاقنىڭ ئىككى چېتىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
dawā(n)	سويلا، جىگدە قاقىدىغان ياغاچ
dawa -	ئارتىل-، ئاش-
dawimaq	ئارتىلماق، ئاشماق
dawaʃ	ئارتىلىش، ئېشىش
dawat -	ئارتىلدۇر-
dawatmaq	ئارتىلدۇرماق
dawitiʃ	ئارتىلدۇرۇش
dɛ̄(r)t	دەرد
dɛxmɛ qiliʃ	دەپنە قىلىش
dɛr	ئەينەك ساقا
dɛridʒɛ	دېرىزە
dɛzman	دەزمال

dɛstar — سەللە

dɛ̄(s)sɛ - — دەسسە -

  dɛ̄(s)simɛk — دەسسىمەك

  dɛ̄(s)sɛʃ — دەسسەش

dɛgdɛ - — ئەنسىرە -

  dɛgdimɛk — ئەنسىرىمەك

  dɛgdɛʃ — ئەنسىرەش

dɛgdɛk — ئەندىشە

dɛŋgɛduga — مىلك دىۋانە

dɛŋgɛl — داڭگال

dɛlpɛk — تەلپەك

dɛliz — پېشايۋان

dɛmbi — قورساق كۆپۈپ، دەم سىقىلىش

dɛwɑla - — داۋالا-

  dɛwɑlimɑq — داۋالىماق

  dɛwɑlaʃ — داۋالاش

dɛwir — ئاق ئۆينىڭ ئۈست يېپىنچىسى

dɛjxɑŋla < خە 得上 - — كۆرەڭلە -

  dɛjxɑŋlimɑq — كۆرەڭلىمەك

  dɛjxɑŋlaʃ — كۆرەڭلەش

dobɑza ~ dowɑza < خە 刀把子（食品） — هورنان

doxulur — قۇيرۇق سۆڭىكى

doxilɑŋ — دوغلاق

dorɑjtʃi ~ durɑjtʃi — تەخمىنەن، پىلانسىز، قارىسىغا (رەۋىش)

  △ dorɑjtʃila gɛp qi(li)p qɑldiŋʁu — قارىسىغىلا گەپ قىلىپ قالدىڭغۇ؟

dordaq	دورداي
dozo <خه 倒灶	روناق تاپمايدىغان
dō(w)suq	دوۋسۇن
doɓōla	چېقىمچى
doŋɓirʧaq	مۆڭگەك
dowla -	دۆۋلە -
dowlimaq	دۆۋلىمەك
dowilaʃ	دۆۋلەش
dupa	دوپپا
duzarmɛn	ئالىقاپ
duʃalɓu ～ duʃaq	مىلتىق شىرىقى
duʃqar < ف . دشوار	قىيىن، مۇشكۇل
duŋza <خه 墩子	گۆش چاپىدىغان دۆشە
dørɛskɛl	كۆرپە
dørxɛj	دېۋىرقاي
døʃ	دۆڭ، تۆپە
døgɛ	دېۋە
døgi - pirɛ	دېۋە - پەرى
døŋgɛ	كۆتەك، ھەرىلەپ قويۇلغان كۆتەك
døŋgyrʧɛk	يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇغان يىلتىزى
døm	ئۆرە، تىك
～ turmaq	ئۆرە تۇرماق
døjyz	يۇزى قېلىن
dy-dy-du- ty-ty-ty-	توخۇنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
dyr	دۇر (تەقلىد)

dyrt gojmaq	تىكىۋەتمەك، قاچماق
dygyltʃɛk	چەمبىرەك
dyŋgɛ	دوقا ماڭلاي
dyŋgɛl	چوققا
de	ئا (كۆرسىتىش ئالماش)
debu ~ dewu	ئاۋۇ
deʃnaq	ئاشۇنداق
deʃu	ئاشۇ
deʃyt	ئاشۇ يەر
denɛ	ئەنە
deyt	ئاۋۇ يەر
dixɑ̃(n) ~ dexɑ̃(n)	دېھقان
dixmɑrla-	دۆشكەلە-
dixmɑrlimaq	دۆشكەلىمەك
dixmɑrlaʃ	دۆشكەلەش
dirɑj-	ھوشىدىن كەتمەك، قېتىپ قالماق
dirɑjmaq	ھوشىدىن كەتمەك
diriliʃ dilijiʃ	ھوشىدىن كېتىش
digɑnɛ	دىۋانە
digildɛj	چەنزىلەرنى تىكلەپ ياسالغان كەپە
dil(i)woʃ	كالىنىڭ تىلىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
diwidzɛ-	دېۋىت -
diwidzimɛk	دېۋەتمەك
diwidzɛʃ	دېۋىتىش
diwilɛ -	دېۋىن -
diwilimɛk	دېۋىنمەك
diwilɛʃ	دېۋىنىش

r

ralimaq	بوزەك قىلماق، دەپسەندە قىلماق
rawat	ئۆتەڭ، چۈشكۈن
rɛ(hɛ)t	راھەت
røgɛ̃(n)	رەۋەن، گۆشۆننىڭ يىلنىزى

z

zadɛr < زردار . ف — باي، پۇللۇق

zɑ̄(ʁ)ra ~ ʃikarap — زاغرا

zaka — بوۋاقنى ئورايدىغان لاتا

zágal — زاۋال

  ~ gɛxti — زاۋال ۋاقتى

zaja — زايە، ئىسراپ بولغان

zajaŋ — ئاجىز

zɛ̄(r)dɛk — سەۋزە

zɛ̄digal — زەدىۋال

zɛktʃi — باشلامچى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى سەركە

zɛmbaqi//jaŋdɛdze(n) — هاۋارەڭ

(قارالڭ: بە. ت. II. 2210. زەمباقى)

zotala- <خە 糟踏 + la — دەپسەندى قىل-.

  zotalimaq — دەپسەندى قىلماق

  zotalaʃ — دەپسەندى قىلىش

zor — ① باتۇر، چىبلىشقاق

② يوغان، چوڭ

zugul — زۇۋۇلا

zøtnɛ — زەيتۇنە

zixo <خە 字号 — نامدار، باي

zilpuʃ — يۇپۇق

ziltʃa — زىلچا، گىلەم

zimindar	دوپپىنىڭ زەر باسقان توقۇشى
ziwa	زىلۋا
zijkɛʃ	زەيكەش

sɑ̄(n) ~ sɑŋ	ئەھمىيەت، ئېتىبار، قىممەت
sɑpɑ̄(n)	ساپان
sɑpɑq	تاشلاندۇق بالا
sɑxo <خە 傻货	پېرىم ساراڭ
sɑ̄(j)rɑ -	سايرا -
sɑ̄(j)rimɑq	سايرىماق
sɑ̄(j)rɑʃ	سايراش
sɑrxoʃ < ف . سرخوش	ساراڭ قىتىش
sɑr sɑl-	① تاسقال -
sɑrsɑlmɑq	تاسقالماق
sɑrseliʃ	تاسقىلىش
	② قىينالماق، قىينىلىش
sɑzikɛp ~ sɑzigɛp	تۆزكور
sɑssiq	سېسىق
sɑqɑrɑ ~ sɑŋqɑrɑ//sɑr	سار
sɑqun	خالاس، خالاسلىق
~ bo(l)mɑq	قۇتۇلماق
~ boluʃ	قۇتۇلۇش
sɑ̄(n)qi-	سەڭكە -، ئېتىبارغا ئال -
sɑ̄(n)qimɑq	سەڭكىمەك
sɑ̄(n)qiʃ	سەڭكىش
sɑgɑp	ساۋاب

salʁa	① سالغا ② رەگەتكە
samā(n)	سامان
sandal	سەندەل
sajā(n)	تەرەپ
sajza <خە 筛子	غەلۋۇر
sajmā(n)	سايمان
sē(r)	سەر
sɛpkø(n)	سەپكۆن
sɛt	دەم، ئان
bir sɛt	بىردەم
ʃu sɛt	شۇئان
sɛr	پاتاڭدىن تۆۋەن بەلدىن يۇقىرى ئەزا
sɛrmɛ	تارتما، سىيرىتما
sɛrkytʃyk	2ـ 3 ياشلىق سەركە
sɛksē(n)	سەكسەن
sē(r)gē(n)tʃyk	تاغدىكى جەينەك، ئايلانما، سۇنىڭ ئايلىنىپ ئاققان جايى
sē(r)gyntʃɛk	① سەگۈنچەك، ② بۆكىنىڭ زىننەتلىرى بالا-چاقا
sɛŋgɛr -	دىققەت قىل -
sɛŋgɛrmɛk	دىققەت قىلماق
sɛŋgiriʃ	دىققەت قىلىش
sɛlɛŋgirɛ-	ساڭگىلا -
sɛlɛŋgirimɛk	ساڭگىلىماق
sɛlɛŋgirɛʃ	ساڭگىلاش
sɛjɛ <خە 菜芽	ياڭيۇ

sɛjlɛ < خه 晒-	قاقلا-
sɛjlimɛk	قاقلىماق
sɛjlɛʃ	قاقلاش
sot	داكا
sō(wu)tuq	سوۋۇتۇق، هاردۇق
sotuq < ف. سوتك	ئاھالڭ
soxo	ماڭقا كېسەللىكى
sodaji	سەۋدايى
soro(n)	سورۇن
soɓɛt//soq nɛpɛs	سوغۇق، قىلىقى سوغ كىشى
soɓo(n)	دەرۋازىغا سېلىنىدىغان ياغاچ قۇلۇپ
soɓona	دەرۋازىنىڭ قۇلۇپ سولايدىغان تۆشۈكى
sō(ɓu)q	سوغۇق
soqa	كۈرۈشكا
soŋtʃi	پۈتنىڭ سوڭى
soŋsar	تىيىن (ھايۋان)
soŋsara-	زوڭزاي -
soŋsarimaq	زوڭزايماق
soŋsaraʃ	زوڭزىيىش
	(سېلـ. بە. ت. Ⅱ . 1970. زونك اولتورادو)
soluma jiŋnɛ	بۇلاپكا
somsa	سامسا
sono	غەلىتە
sonorqa -	ئەجەبلەن -
sonorqimaq	ئەجەبلەنمەك
sonorqaʃ	ئەجەبلىنىش

somɛ̃(n)	تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي
sowō(n)	سوپۇن
untuq sowō(n)	سوپۇن پاراشوكى
soja tiʃ	ياۋا تۇڭگۇزنىڭ مەرگەن چىشى
sojsoŋ	مايسۇڭدىن تۇغۇلغان موزاي
suxsur	قوشماقئۆدەك
sura -	سورا -
surimaq	سورىماق
suraʃ	سوراش
suz -	ئۇس -
suzmaq	ئۇسماق
suzuʃ	ئۇسۇش
suq -	يوشۇر -
suqmaq	يوشۇرماق
suquʃ	يوشۇرۇش
suqilɛt	چېپىلغاق
suga -	سۇۋا -
sugimaq	سۇۋىماق
sugaʃ	سۇۋاش
sumal	تاغار
sumuq	زەمچە
sødzɛ	سۆڭگەچ (سېلى. بە. ت. III . 3749. سوجى)
sørɛ	يەم - خەشەك ئېلىپ قويۇلىدىغان لەمپە
sørø(n)	سۆرۈن
søzɛŋgir	گەپكە كىرمەيدىغان ئادەم

sypɛ	سۈپا
sypytmørɛ	بۈرغۇ (قۇلۇلە قېپىدىن قىلىنغان كاناي)
syrɛ̃(n)	سۈرەن، چۇقان - سۈرەن
syrdɛ-	ھودۇق -
syrdimɛk	ھودۇقماق
syrdɛʃ	ھودۇقۇش
syryk	توپ، توپ - توپ، گۇرۇھ
syw(y)ryndi	سۈپۈرۈندى
syz -	ئۈس -
syzmɛk	ئۈسمەك
syzyʃ	ئۈسۈش
syzgɛk	ئۈسكەك
sygɛ̃(n)	سۈكەن
syjzɛ	پىننە
syjli – sala	سۈلە - سالا
setiɓaʃ	تاۋار ئاشلىق
sert	تېشى، سىرتى
seriqquʃ//hujtquʃ	ئۈكە (قارىغۇ ياپىلاق)
	(树猫儿 سىرىق قۇش . 4139 . Ⅲ . ت. بە. قارالڭ:)
seri(q)jaɓ	سېرىق ماي
seɓe(n)	سېغىن (سېغىلىدىغان كالا)
seɓizɓɑ̃(n)	سېغىزغان
seliq	يېڭى كەلگەن كېلىننىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر
sipɛr	قالقان
sipɛʃ	لېچەك
sipuŋ <خە 刺蜂	ھەرە، ياۋا ھەرە

sidɛp	سەدەپ
sirtiq	خەۋەر
sirda-	سىرلا -
sirdimaq	سىرلىماق
sirdaʃ	سىرلاش
sizlaŋ	سىزلام (كېسەللىك)
sikir -	سەكرە -
sikirmɛk	سەكرىمەك
sikiriʃ	سەكرەش
siɓunot	ئادەمگىياھ
sikilɛk	سېكىلەك (چاچقا قارىتا)
sigim	؟
sigimi joq	؟
siliɓdaʃtur -	سىلىقلاشتۇر-
siliɓdaʃturmaq	سىلىقلاشتۇرماق
siliɓdaʃturuʃ	سىلىقلاشتۇرۇش
sin	سىن، چىراي، تەلەت
sini jamā(n)	تەلەتى سەت
sijnɛ < سينه . ف	كۆكرەك، مەيدە
sijnɛ bɛl	لىپتىك
sijnɛk	ئىككى ياشلىق چىشى ئۆچكە

ʃ

ʃap	تېز، چاپسان
ʃapilaʁda-	شاپىلاقلا -
ʃapilaʁdimaq	شاپىلاقلىماق
ʃapilaʁdaʃ	شاپىلاقلاش
ʃaʥa <خه 下家	خېبردار
ʃaxʃarma	پارچە - پارچە، كۇكۇم - تالقان
ʃaraʥil	بىر خىل ئۆسۈملۈك
ʃala-	سەپ -
ʃalimaq	سەپمەك
ʃalaʃ	سېپىش
ʃaldirap	شالدىرشاپ
ʃalʁutʃ	قىرغۇچ
ʃamal kisɛl	بىرخىل كېسەللىك
ʃaj	تېز، يۈگۈرۈك
ʃajardi	داۋراڭچى (ئىد.)
ʃɛpɛk	شاپاق، شۆپۈك
ʃɛr	① شەھەر ② قالتىس
ʃɛr - ʃɛr	ھەشقاللا
ʃɛllɛk	گۆشنىڭ چاندىرى
ʃɛligā(r)	ۋالاقتەككۈر، گېپىنىڭ تۇتۇرۇقى يوق
ʃopur	شاخ - پۇتاق

ʃotʃa	بىرخىل شورپىلىق تاماق
ʃodruq	سويلا
ʃorwa~ʃō(r)wa	شورپا
ʃorwida-	شورپىلاندۇر-
ʃorwidimaq	شورپىلاندۇرماق
ʃorwidaʃ	شورپىلاندۇرۇش
ʃolaʃ	شويلا
ʃom	داۋراڭ
ʃomtʃi	كۆز - كۆزچى، داغۋاز
ʃurɓā(n)	شىۋىرغان
ʃurlima	كۆممىقوناق
ʃurlimaq	چالا كۆيدۇرمەك
ʃuɓunuttɛ	شۇ يەردە
ʃunaq	شۇنداق
ʃørlɛ-	ئارىلاشتۇر -
ʃørlimɛk	ئارىلاشتۇرماق
ʃørlɛʃ	ئارىلاشتۇرۇش
ʃøltɛŋ	ۋالاقتەككۇر
ʃøltɛŋlɛ-	كاپشى - ۋالاقلا -
ʃøltɛŋlimɛk	كاپشىماق
ʃøltɛŋlɛʃ	كاپشىش
ʃølgij	شۆلگەي
ʃyptyr	سىپسىق پۇراق، پوق - سۇدۇكنىڭ پۇرىقى
ʃyt	شۇ يەر
ʃytɛ	يىپەك
ʃyk	تىنچ، جىم

jamā(n) ʃykqu?	بەك جىمغۇ؟
ʃyløsø(n)	سۈلەيسۈن (هايۋان)
ʃyjzi	ئاشۇ تەرەپ
ʃetiraq	شاتىراق
ʃip	تورۇس
ʃidar	زىچ، قويۇق (شالاڭنىڭ ئەكسى)
ʃira	كالا تېرىسى
ʃiraɓul	گەپ ئۆتمەس، قېلىن
ʃiraq～ʃeraq	پاچاق، پاقالچاق
ʃirɛm	① سىرغىپ ئاققان سۇ ② شىرەم تۇغقان
ʃirla	شىللە، پاتاڭ، گەجكە
	(سېپ. بە. ت. I . 171. شىرلى)
ʃiʃ	① ساڭزا چوكىسى
	② ئارغامچا تۈگۈنىنى يېشىدىغان مۈڭگۈز
ʃikarap ①	شاكاراپ
ʃikarap ②	زاغرا
ʃikɛr	شېكەر
ʃikʃin	ئۆتكۈنچۈك، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلارنى
	تاسقىغاندىن كېيىن قالغان قالدۇق
ʃilwɛ	جىگدىگە ئوخشايدىغان بىرخىل مېۋىلىك دەرەخ
ʃimʃan-	تېمىسقىلا -
ʃimʃanmaq	تېمىسقىلىماق
ʃimʃiniʃ	تېمىسقىلاش
ʃimiq -	شىمىق - (مېۋىلەرنىڭ سۈيى قېچىشى)
ʃimiqmaq	شىمىقماق
ʃimiqiʃ	شىمىقىش

ʃiwʤɛ-	سبجـ -
ʃiwʤimɛk	سبجماق
ʃiwʤiʃ	سبجش
ʃijit	شبهت

ɓ

ɓadal- — قادال -

ɓadalmaq — قادالماق

ɓadiliʃ — قادىلىش

ɓaraŋ – ʧuruŋ — ۋاراڭ - چۇرۇڭ

ɓaz- — قاز-

ɓazmaq — قازماق

ɓeziʃ — قېزىش

ɓaʃa — قاشا

ɓalʣaq — چىشى جەرەن

ɓalur — غەلۋىر

ɓanʣuɓa — غانجوغا

~ eriq — تارماق ئېرىق

ɓanʣu qawaq — بوغۇم قاپاق

ɓajla- — چەتلە -، قاي -

ɓajlimaq — چەتلىمەك

ɓajlaʃ — چەتلەش

ɓajmuq — قارا قالىغاچ

ɓajnuq — قوتازنىڭ يەرلىك كالا بوقىسىدىن تۇغقان بالىسى
(سېل. مون. hainug. مون-خە 529- بەت)

ɓɛʣɛp — ① خەتكۈچ ② پۈكۈش

△ ɓɛʣɛp sɛ(li)p qojdum køŋlymgɛ
كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويدۇم.

(سىپل. بە. ت. I . 441. خلجف)

ɓɛrɛq	ۋاراق
ɓodʑur	هوجرا
ɓozaq	مىلتىق ئوقىنىڭ غوزىكى
ɓudʑur	غەزەپ
ɓuduq	قۇدۇق
ɓurwɛttʃilik	غۇربەتچىلىك
ɓuldʑa	ياۋا قوينىڭ ئەركىكى، غۇلجا
ɓulɓur	چوناق، قۇلىقى كەمتۈك
ɓulup	قۇلۇپ
ɓuntʃa	لوڭقا
ɓedʑir	قىتىغۇر
ɓedir	هىجىر
ɓemus – ɓumus	شالاپ - شۇلۇپ
ɓidiŋ	غۇڭشۇق، غىڭشىغاق
ɓirdʑɛk	غىجەك
ɓildira-	تىپىل -
ɓildirimaq	تىپىلماق
ɓildiraʃ	تىپىلىش
ɓimsin-	قىزىقسىن-
ɓimsinmaq	قىزىقسىنماق
ɓimsiniʃ	قىزىقسىنىش

q

qap	يالغان
qap ejtmaq	يالغان سۆزلىمەك
qaptʃi	يالغانچى
qapqā(n)	قاپقان
qapilaq	قۇلاقچا
qatʃā(n)	قاچان
qā(j)tʃa	قايچا
qatʃar	يۈز، مەڭز
qatʃora ~ qotʃora	قارىغاي، ياغلىق قارىغاي
	(قاراڭ: بە. ت. Ⅲ. 4020-بەت، ياغلىق قارىغاي)
qatʃoragyl	قارىغاي گۈل
qaxʃeraq	ئۈشۈقنىڭ ئۈستى قىسمى
qaxʃi-	غاقىلدا -
qaxʃimaq	غاقىلدىماق
qaxʃiʃ	غاقىلداش
qara - gydzyr	قارام، تەۋەككۈلچى، قارىسىغا
qara jilim	يار يىلىم
qara ʃetiraq	كالىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qara jamā(n)	شەپقەتسىز، گىرى
qarsaq	تۈلكە جىنسىدىكى بىر خىل هايۋان
qarʁiʃ	قارغىش تەگكۈر، قارغىش
qarʁina	قارغىنا (ئۇتۇن قىلىنىدىغان بىرخىل ئۆسۈملۈك)

qarnijoruq كاۋاۋچىس

qā(j)ri- قايرى -

qā(j)rimaq قايرىماق

qā(j)riʃ قايرىش

qarixat ~ xat قارىقات، قات

qazā(n) قازان

qazā(n)qirdi قازانقىردى (سۇ ئۇستىدە يۇرىدىغان بىر خىل هاشارات)

qazā(n)gyl قازانگۆل

qaʃ ئوردا خىنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تاجىسى

qaʃaŋ قاشاڭ، مىسمىس

qaɓaz ① قەغەز ② كارتا

qaɓdal قۇرۇپ كەتكەن قومۇش

qaɓizappaq زىل، ئىنچىكە

~ ɛdɛm زىل ئادەم

qaq سۈيى قۇرۇپ كەتكەن كۆلچەك

qaqaʃ يارىنىڭ قاتقان پوستى

qaŋqir زار-زار

qalaq هورنى ساقلاش ئۈچۈن قازاننىڭ قىرغىقىغا قويۇلىدىغان نەرسە

qaltar سۇس قارا

qaltar at سۇس قارا ئات

qalɓaj قالغاي، چاقىقاقئوت

qalqa ماڭلايچە، قالقا

qaliɓuluq يېقىلغۇ

qantʃiq قانچۇق

qawā(n) قاۋان

qawaq ① قاپاق (ئۈسۈملۈك) ② كۆزنىڭ قاپىقى

qawamaʃ مايلىق كاكچا

qanaq ~ qajnaq قانداق

qɛlqamʃiq < qelip - qamtʃiq قېلىپ - ئەندىزە

qot - قاتـ ~ قوشـ

qotmaq قاتماق

qotuʃ قېتىش

qoɾtmaq چۆكمە

qoɾtʃaq قونچاق

qoɾdaq قورۇق

qoɾdaj قورداي

qoɾdajliq تارلىق، ئىچى تارلىق

qo(wu)ɾɓa قوۋۇرغا

qoɾmal دېھقانچىلىقتا مەسئۇل ئەمەلدار (تارىخىي نام)

qoʃ كويلا، تۆگمەننىڭ كويلىسى

qoʃqawaq شاكىلىدىن ئاجرىتىلمىغان دان

qoʃlaŋ ئاق ئۆينى باغلايدىغان يۇڭ ئارغامچا

qoʃiɓibaɾ نېرۋىسى سەل ئاجىز (ئىد.)

qoɓō(n) ~ ɓō(n) قوغۇن

qo(wu)q ئىشىك

qo(ɾ)quntʃaq قورقۇنچاق

qoŋɓaq يېڭى تۇغۇلغان بالا ۋە ھايۋانلارنىڭ پوقى

qoŋɓulaq سولاق

qoŋ qā(ɾ)ɓa قاغىنىڭ بىر خىلى

qoŋŋuz قوڭغۇز

qoŋur	قوڭۇر
qolluq	تۆنقۇچ
qoli ɛmgɛklik	ئوغرى (ئىد.)
qol jubUʃ	قول يۇغۇش (بىر خىل ئوت)
qowur –	جەيلە -، سۈركە -
qowormaq	جەيلىمەك
qowuruʃ	جەيلەش
△ pitʃaqni qowuruʃ	پىچاقنى جەيلەش
qojla –	قوغلا -
qojlimaq	قوغلىماق
qojlaʃ	قوغلاش
qojo(n)	قويۇن
qudubuj	ئايال قۇدا
qursaq	قورساق
△ qorsibim dziq	قورسىقىم توق
qurʃu	قورشاق، ياغاچتىن قورشاپ ياسالغان قوتان
qū(j)ruq	قۇيرۇق
quʃqo(n)	قۇشقۇن (ئىگەر جابدۇقى)
qulō(n)	قۇلۇن
qumbaʃ ~ qumtʃøtʃɛk ~ qumteli	گىپى تولا (ئىد.)
quwaq	كاۋاك، بوش، قۇرۇق
qujmuʃ	ساغرا (قاراڭ: بە. ت. I. 1298. قوى موج)
qujō(n)	قۇيۇن
qepiʃ -	تۇتاش-
qepiʃmaq	تۇتاشماق

qepiʃiʃ	تۆتىشىش
△ ot qepiʃti	ئوت تۇتاشتى
qeʧiq ~ xeʧik	كانا
qere(n)	قېرىن
qesirmaq	ياڭاق، گازىر قاتارلىقلارنىڭ تاشقى پوستى
qeqiraŋ	تاقىر، تېتىراڭ
qele(n)	قېلىن
qemiʃ	قومۇش
qemiʃot // qejinʁ(ɑ)ot	قومۇشئوت
qejʁɑʃ	قارىياغاچ
qejiq	قويلاردا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qeje(n)	قېيىن دەرىخى
qipʧɛ	بىخ
qirto	ئورۇق - ئاۋاق
qirtiʃla -	قىرتىشلا- (چاچنى 2-قېتىم قىرىش)
qirtiʃlimaq	قىرتىشلىماق
qirtiʃlaʃ	قىرتىشلاش
qir-qir	كۆپ، تولا
qirmizaq	ئۆينىڭ تېمىغا نەرسە- كېرەك قويۇش ئۈچۈن چىقىرىلغان گىرۋەك
qir jeʁi	قاتتىق ماجىرا
qiznaq	قازناق
qizil ʧiwir	بىر خىل قىزىل توپا
qismaq	موزدۇزلۇق ئەسۋابى
qisir ~ tomuz	بىر يىل ئاغدۇرۇلماي دەم ئالدۇرۇلغان يەر
qisqɑʃ	تۆمۈرچىنىڭ قىسقۇچى

qiqo - matʃo	غەلۋە - غوۋغا
qiŋɓiraq	چەيدو، قىڭراق
qildirɓot	قىلتىرىقئوت
qina	پىچاق سالىدىغان غىلاپ
qiniʃ	قىلىچ
qijqaʃ	قىقاس

k

kā(r)	پادىشاھ ياساۋۇلى، قوغدىغۇچى
kapɛr~kapirɛ	كافۇر
kappaŋ	كاپام
kā(n)tu	ئوغرى
kardā(n)	ئىش بىلەر، كاداڭ
kardaŋ	چوڭ سىۋەت
karsā(n)	ساپال قاچا، ئىدىش
kalta	كالتە
kalo	كالو، تۇرتەك
bir kalo jip	بىر كالو يىپ
bir kalo saŋza	بىر كالو ساڭزا
kaloto(n)	زەر يىپ
kaligir	ئېگىز پاشنا
kam	كەم
kā(r)nɛjtʃyk	بىر خىل قۇرۇت
kɛbgir	كەپكۈر
kɛp	① كېسەك قېلىپى ② رېپىدە
kɛtxuda	ئەر
kɛrgɛ	پەن ئورنىغا تېگىگە رەخت تارتىپ قويۇلغان بۆشۈك
kɛrø ~ kɛŋyry	كۆپ، جىق
dɛslɛ̃(n)tʃyk	كەسلەنچۈك
kɛŋgɛ ~ kɛŋgi	چاردىن كېيىن. قالغان قالدۇق

kɛlpyk كالپۈك

kɛlpiɓo(n) ~ kɛ̄(l)piɓo(n) بۆرە سويمىسى

kɛlkø(n) كەلكۆن

kɛmɛl ئەجەل

kɛmɛldyryk ① كونا زاماندىكى ئەمەلدارلارنىڭ بەلۋىغى
② ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلغان تاسما

kɛj < خە 块 كوي، يۈەن

ko mɛ mɛ ئىتنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز

kodɛk ئۆسمۈر بالا، گۆدەك

kuŋ دېدەك

køtɛl پەس داۋان
(قاراڭ: بە. ت. I . 174 . كوتل)

køttɛŋ ئەڭ ئاخىرقى، تۇگۇنچە

køtʃ ئايال، خوتۇن
△ øzlɛ(r)niŋ køtʃimu? ئۆزلىرىنىڭ ئايالىمۇ؟
(قاراڭ: بە. ت. I . 1198. كوجى)

køtʃɛ بۇغداي، قوناق، پۇرچاق، دادۇر، ئارپا، ماش
قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان تاماق

kørɛ كورا

kørɛk ① كۆرەك، توي، بايرام، ② كۆركەم .
△ balaŋniŋ køriki بالاڭنىڭ كۆرىكى

kørtɛ جۇسەي

køzgi - كۆزەت -، نازارەت قىلىش
køzgimɛk كۆزەتمەك
køzgiʃ كۆزىتىش

køsə̄(j) كۆسەي

køʃøk	كۆن نۆرى ئانچە چۈشمەيدىغان جاي
køʃy-	كۆيۈش -
køʃymɛk	كۆيۈشمەك
køʃyʃ	كۆيۈشۈش
køʃigɛ	توي كېچىسى ھوجرىغا تارتىلىدىغان توساق، كۆشۈگە
køk pitɛk	بىرخىل ئوت
køktʃilik	كوكتاتچىلىق
køksø	① يۆتەلگەك ② قويدا بولىدىغان بىرخىل كېسەل
køklɛ - //tʃɛtʃirɛ -	سەكرە- (ئېگىزگە سەكرەش)
køklimɛk	سەكرىمەك
køklɛʃ	سەكرەش
køkø(n)	كۆكۆيۈن
køkiʃkɛn	كەپتەر
køgɛ	كۆيە، ياغاچ كۆمۈر
køgɛ̃(n)	ئەركەك ئۆردەك
kø(k)gyl	كۆككۆل (بىرخىل دورا ئوت)
køl(y)gɛ	سايە
kølmɛk	كۆلچەك
kømɛk ~ kimɛk	دالدا، دالدا جاي
kə̃nɛ	كونا
køndyk	لاي ساندۇق
køjɛŋ	تاماقنىڭ ئىس تارتىپ قېلىشى
køjyk ~ køwyk	كۆپۈك
køjyndi	كۆيۈندى، كۆيگەن نەرسە
kypkɛk ~ kypɛk	يېڭى تۆغۇلغان قوزا، ئوغلاقلارنىڭ تۇرىدىغان جايى

kyrɛ	ھويلا، قورۇ
kyryt	ئات پېتى
kyʃtyŋgyr	كۆچلۈك، ساغلام كىشى
kyltyk	بۆشۈكنىڭ كۈلتۈكى
kylgɛʃ	كۈلگۈنچەك
kyjmɛn – //bultun –	شۆغۈللان ـ ئەرمەك بول ـ
kyjmɛnmɛk	شۆغۈللانماق
kyjminiʃ	شوغۈللىنىش
kyjø ①	كۆيۈ، ئەر
kyjø ②	مىتە قۇرت
kepiʃ	كەش
kepila -	غىڭشى ـ
kepilimaq	غىڭشىماق
kepilaʃ	غىڭشىش
kerik	سۆنىڭ كۆپۈنگۈ ئورنى
kipinɛk	كېپىنەك
kitʃata	كىچىك دادا
kitʃinɛ	كىچىك ئانا
kirse(n)	كىرسىن
kirwɛ	گىرۋەك
kizɛk	كېزەك، دوپپىنىڭ كېزىكى
kisɛk	كېسەك
kisɛl	كېسەل
kikɛʃ	كېكەچ
kikirɛ ～ kikir(ɛ) ot	كەكرە
kikilik	كەكلىك

kile(n)	كېلىن
kilit	ئاچقۇچ
kiligij	تىلى كەمتۈك، چالا گەپ قىلىدىغان ئادەم
kimirtʃɛk	كۆمۈرچەك
kiwɛk	كېپەك
kije(n)	كېيىن

g

gapʃi-	هاۋشى -
gapʃimaq	هاۋشىماق
gapʃiʃ	هاۋشىش
△ it gapʃijttu	ئىت هاۋشىۋاتىدۇ
gada — gudu	مۇنەك - مۇنەك
gado	تىرە ئەيلىگەندە ئۇستىدىكى مايىنى تازىلايدىغان ئەسۋاب
gara	كىر، پاسكىنا
gaʃɛt	غەم، ئەندىشە
gaga	گۇۋاھ
gagajim, gagajiŋ, gagasi	
gago	ئەقىلسىز
gaŋ	① ۋاڭ ② پولات
gaŋliɓot	قوچاققول (بىرخىل دورىلىق ئۆسۈملۈك)
galmus	دۆت
gawu	بەزى
gɛx ~ gax	ۋاقىت
gɛxtɛ	قىشلىقى كىيىدىغان چوڭ تىرە پايپاق
gɛxliq	ۋاقچە
gɛxwɛ	ۋەخپە
gɛdɛ	ۋەدە
gɛdiʃ tapmaq	بىرەركەسپىنىڭ يولىنى تاپماق
gɛldɛŋ	بېشىنى چايقاپ ماڭىدىغان كىشى

gɛllɛ	گەجگە، گەدەن
gɛm	دەرد، ئاغرىق
gɛmlɛn-	ساقسىزلان -
gɛmlɛnmɛk	ساقسىزلانماق
gɛmliniʃ	ساقسىزلىنىش
gɛjto <خە 搁头	يالغۇزكالىلىق بويۇنتۇرۇق
gowal	بىچارە
gupa	ۋاپا
gupasi joq	ۋاپاسى يوق
gumã(n)	گۇمان
gumandar	سېزىك
gumbat	گۇمبەز
gødɛgɛ	ئوگدىسىغا
△gødɛgisigɛ øryly(p)ketiptu	ئوگدىسىغا ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ
gødiʃ tapmaq	روناق تاپماق
gøzyr	ۋەزىر
gøsmɛ	غەيۋەت
gøsijɛt	ۋەسىيەت
gøʃønɛ	گۆشۇنە (بىرخىل ئۆسۈملۈك، بۇنىڭ يىلتىزى «رەۋەن» دېيىلىدۇ)
gøllɛ-	گوللا -
gøllimɛk	گوللىماق
gøllɛʃ	گوللاش
gøwɛr	گۆھەر
gydzyr	قارا، قاراڭغۇلۇق
gydrɛt	گۇمان

gysɛ ۋاسا

gygyt گۈڭگۈرت

gylɛmʃiwa < گۈلەمشۋا (بىر گۈلنىڭ نامى)گل همیشه‌بهار. ف

gyldyrhā(n) ~ gylrahā(n) تاغ رەيھىنى

gylsuruq قىزىلگۈل

gidɛrɛ- گىدەي -

  gidɛrimɛk گىدەيمەك

  gidɛrɛʃ گىدىيىش

gidɛŋ غادايغاق

gir جىڭ (ئىغىرلىق ئۆلچىگۈچى ئەسۋاب)

girɛ گىرە

gizɛndɛ//iʃɛk سېرىق ئېشەك

gizit گېزىت

gila - سىغىن - ، ئەسلە -

  gilimaq سىغىنماق

  gilaʃ سىغىنىش

gilaŋ تاغدىكى ئادەم ماڭالمايدىغان سىلىق تىك تاشلىق جاي

l

lapqurt	لاپقۇت
laxsa//ʃirdaga	تويماس، ئويقان
laʃa	لاخشا ~ لەخشە
laqa	كاتاڭ
laqam	لەقەم
laŋta <خە 榔头	تام سوقىدىغان سوقما
lāl ~ nāl	نال، ئۆتۈكنىڭ نالى
lalaq	ئەركە ـ نايناق
lalo <خە 拉落	زەمبىل
laliqazaq	لەيلىقازاق، لەيلىقازاقگۈل
lamba ~ lambatʃā(j)	لامباچاي (بىرخىل ئوت)
lajla-	قېيىدا ـ
lajlimaq	قېيىدىماق
lajlaʃ	قېيىداش
lɛp	تېز، چاپسان (ھالەت تەقلىدى)
lɛ̄(ŋ)puŋ <خە 凉粉	لەڭپۇڭ
lɛt	خىجالەتچىلىك
lɛŋzɛ <خە	يارغۇنچاق
lɛ̄(g)lɛk	لەگلەك
lɛ̄(g)lɛk qaxti	لەگلەكقاقتى (بىرقۇشنىڭ نامى)
lɛliʃø	گېپى جىق، تېتىقسىز ئادەم
lɛ̄(g)mɛ̄(n) <خە 凉面	لەڭمەن

lɛmbɛr	لىپمۇلىق
lɛmʃi -	لۆمشد -
lɛmʃimɛk	لۆمشمەك
lɛmʃiʃ	لۆمشش
lɛmʃirɛ -	سىرغد -
lɛmʃirimɛk	سىرغماق
lɛmʃirɛʃ	سىرغش
lømʃirɛp aqqan su	سىرغىپ ئاققان سۇ
loxo	سېمىز ، دوغىلاق
loxola ~ noxola	نوخۇلا
loqaq	سامان غوللۇق بىرخىل ئۆسۈملۈك
lolaŋ	ئالجىغان
lokta//bøkɛ̃(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى
løŋgɛʃlɛ - //diŋgɛʃlɛ -	ئاسقاقلا -
løŋgɛʃlimɛk	ئاسقاقلىماق
løŋgɛʃlɛʃ	ئاسقاقلاش
lyŋgɛ	لۆڭگە
lyjlɛ - <خه 累+lɛ	هار -
lyjlimɛk	هارماق
lyjlɛʃ	هېرىش
letʃe(n) ~ latʃe(n)	لاچىن
lɛwira -	بوشا - ، بوشاش -
lewirimaq	بوشاشماق
lewiraʃ	بوششش
lipɛk	لىپەك
litʃɛk	چوڭ باش ياغلىق

ligɛ̃(n)	لېگەن
liŋʁirtʃaq	لىڭگىرتاقتاق

m

map < ئه . محو	ئۆلۈپ كېتىش، يوقىلىش
māta -	كولا-
matimaq	كولىماق
mataʃ	كولاش
mā(n)ta <خه 馒头	مانتا
mā(r)ʤā(n)	مارجان
maʤi - guʤu	ۋاراڭ - چۇرۇڭ
maxar	پاناق
maxtum	ماختانچاق
maxrɛtlik ~ maqratliq	قەبرىستانلىق
maxola	ئاتخانا
mā(ʁ)dur	ماغدۇر
madiŋ <خه 马灯	پانار
margdɛ -	مۇبارەكلە -
marɛgdimɛk	مۇبارەكلىمەك
marɛgdɛʃ	مۇبارەكلەش
marq(a)ō(ʁ)laq	مارقا ئوغلاق، كەچكۈزدە تۇغۇلغان ئوغلاق
mazɛ	مەزە، نازۇ - نېمەت
maziliq	مەزىلىك
mazuz	پەخىر، ئىپتىخار، مەغرۇرلۇق

△ mazuzluʁuŋde(n) mā(h)rum bolarsɛ̄(n)

مەغرۇرلۇقۇڭدىن مەھرۇم بولارسەن.

mɑsqirɑ	مەسخىرە
mɑʃqɑq	پاقالچاق
mɑʃo <خە 马勺	سەي قورۇيدىغان ساپلىق
mɑʃiŋ <خە 麻绳	ئارغامچا
mɑŋdɑ	تاپسا
mɑŋdɑr	ماڭدار (بىرخىل ئوت)
mɑŋgɑ	ماڭقا
mɑl - wɑrɑ̄(n)	مال - ۋاران
mɑn-	مىله -
manmɑq	مىلىمەك
mɑnɑʃ	مىلەش
△ nɑnni suʁɑ mɑndi	نانىى سۇغا مىلىدى
mɑnɑ -	ئاتنى كىچىدە بىقىش
mɑnimɑq	
mɑnɑʃ	
mɑno tɑʃ//heqiq <خە 玛瑙	ھېقىق
mɑjsuŋ	غايىۇقتىن تۇغۇلغان موزاي
mɑjdɑŋ	چاقچاق
mɑjʁɑq	مايماق
	(قاراڭ: بە. ت. II. 2296. مايغاق)
mɑjmo(n)	مايمۇن
mɑjnɑq ~ mɑʃtɑq ~ mɑʃnɑq	مۇشۇنداق
mɛtɛr	تۆگىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەل نامى
mɛʤgi	باچكا
mɛ̄(h)rɛp	مېھراب
mɛrgɑjit	مەرۋايىت

mɛzit — مەزمۆت

mɛs(l)ɛt ∼ mɛs(l)ɑt — مەسلىھەت

mɛŋxɑ̃(n) — مەڭخان (ئادەم ئىسمى)

mɛŋdigyr — مەڭدىگەك

mɛŋku — يىشىغا يەتكەن (قويغا قارىتا)

mɛŋgisɛr ∼ bɛŋgisɛr < ف. سر مىنگى — ئۆتتۆغاق

mɛ̃(hɛl)lɛ — مەھەللە

mɛ̃-mɛ̃m ∼ mɛ̃-mɛ̃m — پاھ - پاھ، ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز

mɛ̃m-mɛ̃m ∼ mɛ̃-mɛ̃

mɛndir — مۆلدۈر

mɛnyʃ — يەرلىك

∼ kɑlɑ — يەرلىك كالا

∼ qoj — يەرلىك قوي

moturxɛj < خە 猫头鞋 — ئۆستى كەشتىلىك، تىگى ياغاچتىن قىلىنغان خەي

mɔ̃(n)tʃɑq — مونچاق

qizil mɔ̃(n)tʃɑq — قىزىل مونچاق (بىر جەمەتنىڭ لەقىمى)

motʃunɛk — موچىن

moxɑzɑ < خە 帽花子 — دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقايدىغان زىننەت بۇيۇمى

moxuljɑ — گارالڭ

mordi — مۆردا، مېيىت، ئۆلۈك

morɛn — دەريا

morxɑt // ziriq — زىرىق

moluŋ — چىگىش، قالايمىقان (چاچقا قارىتىلىدۇ)

monɑq ∼ mɑnɑq — مۆنداق

monoxɛj < خە 模拟黑 — قارانچۇق

murʤuq <خه 门轴 بوسۇغا

murtara- تىكىلـ (تىكىلىپ قارىماق)

  murtarimaq تىكىلمەك

  murtaraʃ تىكىلىش

musijwɛt مۇسىبەت

muʃ مۇشت

muqida- چارچا ـ، قاشار-

  muqidimaq چارچىماق

  muqidaʃ چارچاش

(سىلـ. بە. ت. I . 463. موقايدو، II . 2046 موقارايدۇ،
II . 2045، 2172. موقاتادو، II . 1856. موقورلايدو)

muŋquj <خه 面糊 شىلىم

mumpuq ① ئىچ مىجەز ② مەخپىي

munaza ئەتىۋار، ئېتىبار

  △jʃɛkkɛ munaza qi(l)saŋ oqurƃa ʧiʧur

ئېشەكنى ئەتىۋارلىساڭ ، ئوقۇرغا چىچىدۇ.

munʧiza مۇنچىۋالا

munu- ئالجىـ (قېرىپ ئالجىماق)

  munumaq ئالجىماق

  munuʃ ئالجىش

mujatbolmaq نېسىپ بولماق

mujatliq خاتىرە بۇيۇم، يادىكارلىق

møtysyp مۆتىسىپ (تارىخىي ئەمەل نامى)

møsø(n) قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى

møkørø ئاۋاق، جىۋەك

møgɛ مېۋە

møgɛ – ʧøgɛ	مېۋە - چېۋە
mølkɛ syji	زەمزەم سۈيى
mønørɛ -	پەسەي-
mønørimɛk	پەسەيمەك
mønørɛʃ	پەسىيىش
myrgy-	مۈدۈرۈل -
myrgymɛk	مۈدۈرۈلمەك
myrgyʃ	مۈدۈرۈلۈش
myzlɛk	مۇزدەك
myzlɛk su	مۇزدەك سۇ
me(h)ri – ʃɛpqɛt	مېھىر - شەپقەت
midiq	مىتىق - مىتىق، مىت - مىت (ھالەت تەقلىدى)
mirbɛzɛp	سوت باشلىقى (تارىخي ئەمەل نامى)
mirbɛmzɛ	ئۆششاق سۆز ئادەم
misij	كۆل رەڭ
mikɛ <خه 墨	قارا سىياھ
mikir – ʧikir	ئۆششاق - چۆششەك
milis	مەشرەپ
mijɛ	مېڭە
mijdɛ	مەيدە
mijli	مەيلى
mijmɑ̃(n)//me(h)mɑ̃(n)	مېھمان

n

nā(n)	نان
naparma ~ napɛrma	بىنەپشىرەڭ
nā(n) ʧøkyʃ	چەككۈچ
naʤaŋ	ئاجىز
nā(ʁ)ra	ناغرا
narinʤi	توق قىزىل (قاراڭ: بە. ت. II. 3200. نارنجى)
naʃigir ~ naʃygyr	لاخشىگىر
nam	نەم
namaʃʃam quʃqiʧi ~ ʃamquʃqiʧi	بويىنى قارا، بېشى ئاق قۇشقاچ
namɛt	نىمەت
namɛ̄(h)rɛm	نامەھرەم
namʃuq	نەم خۇش
namirɛn	بىر خىل ئوت
najtaq	قاچۇرا، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىققان نوتىسى
nɛt	قەيەر
nɛxʃɛ	نەقىش
nɛrwɛ-nurwa	نەۋرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار
nɛmirʁa	نەملىك جاي
nop	ئىش - كۈچ
nopbas -	ئەيمەن -

nopbɑsmɑq	ئەيمەنمەك
nopbesiʃ	ئەيمىنىش
nor	كۆل
noʁoltʃi	تۆت تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ئاكوپ
nolɑ- <خە 闹 + la	مۆجۇ-
nolimɑq	مۆجۇماق
nolɑʃ	مۆجۇش
nurʁo(n)	نۇرغۇن
nurmɑ	قوقاس، ئۆلۈك توپا
nøbɛr	قىران، ياش
nøtørɛ- //nøtɛrɛ-	گاڭگىرا -
nøtørimɛk	گاڭگىرىماق
nøtørɛʃ	گاڭگىراش
nytʃyk	قانداق
nizir	نەزىر
nizir-nuzurɛt	نەزىر - چىراغ
nimɛ	نىمە
niminɛ	نىمە

h

hara ~ harɛ	هەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
hasar // sepil	شەھەر سېپىلى
haŋɓa	هاڭگا
haŋɓirt	هاڭگىرت
haŋgamɛ	ئاۋارىچىلىك
	(سېل. بە. ت. I . 1416. ھنكامەلىق)
halga	هالۋا
halgaji	سېرىق رەڭ
hamat qilmaq	پەش قىلماق
hamnam	تىنجىق
hamu	جۇمۇ
handūrga	هاندۇۋا
hajgā(n)	هايۋان
hɛptir ɛŋ	ئۆزگىرىشچان
hɛttɛm	ئۆكتەم، هاكاۋۇر
hɛdz ɛp	باشقىچە، ئۆزگىچە
hɛdz ɛŋgɛ	ئىلەڭگۈچ
hɛqidɛt	ھەقىقەت
hɛqil	ئەقىل، ئەقلى
△ heqilliq	ئەقىللىق
△ heqilsizɓa bɛ̄(r)gɛ̄(n) nā(n) zaja	ئەقىلسىزغا بەرگەن نان زايە.

hɛjdɛ -	ھەيدە -
hɛjdimɛk	ھەيدىمەك
hɛjdɛʃ	ھەيدەش
hɛjdɛrha～ɛʤdɛrha	ئەجدىھا
hor	چوڭ ياغاچ ھاۋانچا، كېلە
horunluq	ھەرىكەتچان ئورۇندۇق
hosma	ئوسما
hoʃ-hoʃ	كالىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۇندەش سۆز
hoga	ھاۋا
hogaz	ئويۇق
hogɑ̃(n)ʧa	ھاۋانچا
hoguna	جەرەننىڭ ئەركىكى
	(سېل. بە. ت. Ⅲ. 4255. خوانا)
hoŋ	نىشان ئۈچۈن تاش بىلەن قوپۇرۇلغان دۆۋە
homur	ئۆمۈر
honus	چوقۇم
hødzɛ -//nødzɛ -	گۇمۇرۇل -
hødzimɛk	گۇمۇرۇلمەك
hødzɛʃ	گۇمۇرۇلۇش
hyl -	ھۆل، تەپت -
△ otni hyli	ئوتنىڭ تەپتى
hepiz	ھاپىز
hezizla -	ئەزىزلە-
hezizlimaq	ئەزىزلىمەك
hezizlaʃ	ئەزىزلەش
heliki	ھېلىقى

hejip	ئەيىب
hirliŋ	گومۆش
himidyk ~ jimidyk	نان قېپى، يېمىدخور
hinɛ	يەنە
hijrɑ̃(n)	هەيران

o

opqã(n)//rohã(n)	تويماس، ئوپقان
opla- //hopla-	ئوتلا- (سۇغا قارىتا)
oplinaq (oplimaq)	ئوتلىماق
oplaʃ	ئوتلاش
opur	ئويمان
opur – ʧuqur	ئويمان - دۆڭ
ō(l)tur-	ئولتۇر-
ō(l)turmaq	ئولتۇرماق
ō(l)turuʃ	ئولتۇرۇش
oxtaʃ	بەشتاش
oraj	باشنىكى چاشنىڭ چۆگۈلمىسى
oro(n)	ئورۇن
ozokø(n)	ئوزاكۆن
oʃul -	سۇن -، ئوشتۇل -
oʃulmaq	سۇنماق
oʃuluʃ	سۇنۇش
oɓu -	هۆ بول -
oɓumaq	هۆ بولماق
oɓuʃ	هۆ بولۇش
oq	① ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىگە بىكتىلىدىغان ياغاچ ② ئۆلۈش، ھەسسە
oqtarɓa	ئويمان - دۆڭ يەر

oqoro(ʁ)	ئوقرۇق، سالما (مال توشۇشتا قوللىنىلىدۇ)
oqoroq//ʃuruq	مېۋە قېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن تاياق
oqonɑ̄(n)<ɑq un nɑn	ئاقنان
ogɑl	ئۇۋال
oŋʁul	پالتا، كەتمەن قاتارلىقلارنىڭ ساپ ئورنىتىدىغان ئورنى
ō(ʁ)lɑ̄(n)	ئوغلان، باتۇر، مەرد
olɑt ~ olɑd	ئەۋلات، ئەۋلاد
ō(ʁ)lɑq	ئوغلاق
olpɑŋ	كونا كارىزلارنىڭ يارداڭلىقلىرى
ojlɑ -	قاچ -
ojlimɑq	قاچماق
ojlɑʃ	قېچىش
ojmɑ̄(n)	ئويمان
ojniʁutʃ	خەتنەك، چىلگە
ojoq	كەشتە نۇسخىسى

udusqa -	چۈشەكە -
udusqimaq	چۈشەكىمەك
udusqaʃ	چۈشەكەش
udzot	جەمەت، ئەۋلاد
△ uluɓ - udzotiniz	ئۇرۇق - ئەۋلادىمىز
utʃla -	① ئۇزارت -، ئۇچلا- ② تاسقىماق
utʃlimaq	ئۇزارتماق
utʃlaʃ	ئۇزارتىش
△ tʃapanni jeŋini utʃla	چاپاننىڭ يېڭىنى ئۇزارت
△ unni utʃla	ئۇننى تاسقا
utʃmaq	جەننەت
utʃqurul	ئالدىنقى قاراۋۇل
uxa	تايىن
△ uxasi joq jɛr	تايىنى يوق يەر
udum	شۇملۇق تىلەش
△udum qi(l)saŋ ulursɛn	شۇملۇق تىلىسەڭ ھوۋلايسەن
urwaljɛr	دەم ئالدۇرۇپ تىرىلىدىغان يەر
uzo(n)	ئۇزۇن
usqā(n)	ئۇستىخان
uʃqunda	ئۇچقۇن
uɓunyttɛ	ئۇيەردە
ula -	ھوۋلا -

ulimaq	ھۇۋلىماق
ulaʃ	ھۇۋلاش
ulaq	ئۇلاغ
△ at - ulaq	ئات - ئۇلاغ
umaj	ئورۇقدان
umun -	ئۇمۇن -
umunmaq	ئۇمۇنماق
umunuʃ	ئۇمۇنۇش
untuq sowo(n)	سوپۇن پاراشوگى
untʃiza	ئۇنچۇۋالا
ujqaʃ -	قاملاش-
ujqaʃmaq	قاملاشماق
ujquʃuʃ	قاملىشىش

ø

øp - | سۆي -

øpmɛk | سۆيمەك

øpyʃ | سۆيۈش

øtkɛ̃(n) – kɛtʃkɛ̃(n) | ئۆتكەن - كەچكەن

øtkɛrmɛ | ئۆتكەمە

ø̄dɛ- | ① ئاتنىڭ بىر ئالدى، بىر كەينى پۇتىنى قوشۇپ باغلاش ② ئۆرەدىمەك

ø̄dimɛk

ø̄dɛʃ

ødɛk | ۋاپا، مېھىر، كۆيۈم

ødɛklik | ۋاپادار، كۆيۈمچان، مېھرىبان

ødi | تاغنىڭ تىكرەك كەلگەن جايى

ørɛ | خۇددى، بەئەينى

ørmɛktʃiwē(n) | ئۆمۈچۈك

ørɛskɛl | ئاجايىپ، غەلىتە

△ ørɛskɛl adɛm | غەلىتە ئادەم

øzlɛ̃(r) ~ øz(l)iri | ئۆزلىرى (2-شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى)

øz(l)ir(i)lɛ̃(r)~øzlɛ̃(r)lɛ̃(r) | ئۆزلىرىلە (2-شەخس كۆپلۈك ئالمىشى)

økɛrkɛ | چىرايلىق، ئوماق

△~ tʃoŋ wo(lu)ptu | ئوماق چوڭ بوپتۇ

øksyk | ئۆكسۈك، كەملىك

△jar øksygi jardin
jari bolmisa qajdin (ماقال)

øgɛ̃(n)	ئېۋەن، كەمچىلىك، نۇقسان
△ øgɛ̃(n) tʃixmiʁaj	نۇقسان چىقمىغاي
øgø(n)	ئۆگۈن
øgij	ئۆگەي
øŋɛr	پەش، چاپاننىڭ پېشى
taʃ ~	تاش پەش
itʃ ~	ئىچ پەش
øŋkɛj-	ئېڭىش -
øŋkɛjmɛk	ئېڭىشمەك
øŋkijiʃ	ئېڭىشىش
	(قاراڭ: بە. ت. I، 1556. اونك كىيب تورادو)
øŋgyr	ئۆڭكۈر
øl	هۆل
øljiʁaʃ	هۆل ياغاچ
	(قاراڭ: بە. ت. II. 2530. اول)
øndzɛ -	ئاتلا - (كۈنگە قارىتا)
øndzimɛk	كۈن ئاتلىماق
øndzɛʃ	كۈن ئاتلاش
øntʃyk	ئالچۇق، كەپە
øwɛr	كۈنگەي
øjlɛŋ	سازلىق

y

yt — ئۇ يەر

  yttɛ — ئۇ يەردە، ئۇ ياقتا

yt - ~ it - — يىت -

  ytmɛk — يىتمەك

  ytyʃ — يىتىش

ytɛr - — يىتتۇر-

  ytɛrmɛk — يىتتۇرمەك

  ytyryʃ — يىتتۇرۇش

ydʒørɛ — جۈپت، جورا

ydʒyrɛ — ئۈجۈرە، ھەق

ytʃɛk — ئۆچەك (بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ قىشلىق ئۆيقۇسى)

ytʃøgɛ — ئۆچەي

ydɛ - — ئۆدە -، قوزغال -

  ydimɛk — ئۆدىمەك

  ydɛʃ — ئۆدەش

ytkyni — ئۇ كۈنى

yz — ① يۈز، ② ماي، ياغ

  △ aʃniŋ yzi — ئاشنىڭ يۈزى

yzɛŋgilik — ئۈزەڭگىلىك (ئەزا)

yʃkyr - ~ yʃkɛr - — ئىسقىرت -

  yʃkyrmɛk — ئىسقىرتماق

  yʃkyruʃ — ئىسقىرتىش

ylgyrdʑɛ	ئۈلگۈچە
ylgyrtʃɛ	ئۈن تارتىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلانغان ئاشلىق
yndʑɛ	ئۈنچە
ymbɛt	ئارزۇ، ئۈمىد

△ ymbɛt qi(l)saŋ gumbat qopudu

ئۈمىد قىلساڭ، گۈمبەز تىكلىنىدۇ.

w

wɑzɑj - kɑzɑj ~ wɑlɑ - kɑzɑ	ۋاھا-كازا
wɑj - wɑj	ۋاي - ۋۇي
wɑŋ - wuŋ	قارا ھەرىنىڭ ۋىڭىلدىشى

e

eʣiɾt -	تازىلا -
eʣiɾtmɑq	تازىلىماق
eʣiɾtiʃ	تازىلاش
eʣiɾiqot	ئاجرىق ئوت
ediɾбɑ̄(n)	كىچىك تاغ تىزمىلىرى
eɾqiʃ - ~ etiqiʃ -	قېرىش - ئېرىگەش -
eɾqiʃmɑq	قېرىشماق
eɾqiʃiʃ	قېرىشىش
eɾiq	پۇتۇنلەي
eʃnɑq ~ enɑq	ئاشۇنداق
eбiɾboj	ئېغىر ئاياغ
eбinɑ	ئاغىنە
eke(n)zizɛ	ئاندىن كېيىنزە
eliʃ -	ئالماش-
eliʃmɑq	ئالماشماق
eliʃiʃ	ئالمىشىش
ewu	ئاۋۇ
ejiq -	ھېيىق - ، ئۇيال - ، تارتىن-
ejiqmɑq	ھېيىقماق
ejiqiʃ	ھېيىقىش

i

it -	يىت-
itmɛk	يىتمەك
itiʃ	يىتىش
itɑt	ئىتائەت
△ oʙulni itɑtiʙɑ øtti	ئوغۇلنىڭ ئىتائىتىگە ئوتتى
itɛk	ئېتەك
itlik	① ئىتتىك، چاپسان ② ئۆتكۈر
idʑik	ئامراقلىق
ixtʃɑm	تېز، چاققان
id	ھىد، پۇراق
idɛ̄(r)	ئىدەر
idɛt	پەرھىز، ئىدەت
△ ~ tutmɑq	پەرھىز تۇتماق
idrɛk	ياغاچ قىرغۇچ (تېرە ئەيلەشتە ئىشلىتىلىدۇ)
idirɛm	ئوڭغۇل - دوڭغۇل، يول - يول
idi - gupɑ	ئۇچۇر، دېرەك
△idi - gupɑsi joq	دېرىكى يوق
irɛntʃɛ	ئەرەنچە
irdzɑxo	ئىرجايغاق، كۇلۇپلا يۇرىدىغان ئادەم
irkɑʃɑ	بوشالڭ
izɛk	بىر نەرسىنىڭ جۇپى
iskɛ -	پۇرا -

iskimɛk	پۇرىماق
iskɛ∫	پۇراش
i∫ɛ∫	ئىشەنچ
i∫ɛk	سىبرىق ئىشەك
i∫ɛktikɛ̄(n)	ئىشەكتىكەن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
i∫tɑ̄(n)	ئىشتان
igɛr	ئىگەر
igē(n)	ئىگەن ئىگىن
igit∫ɛ	ئىگىچە
igilt∫ɑ̄(n)	ئىگىلىشچان
iŋɓir t∫aq	لىڭگىرچاق
iŋgaŋ	تۆگىنىڭ چىشىسى
iŋgɛk	ئىڭەك
ilɑ̄(n)	يىلان
iltiz	يىلتىز
ilqa	يىلقا
ilkɛ∫ -	يېتىشىۋال -
ilkɛ∫mɛ̄k	يېتىشىۋالماق
ilki∫i∫	يېتىشىۋېلىش
illa -	ياقتۇر-
illimaq	ياقتۇرماق
illa∫	ياقتۇرۇش
ilmɑ̄(n)	ئىلمان
ilox∫a	ئىلىك تەللە (تۇرمۇشقا چىققان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بېرىدىغان بوخچا)
ilo(n)	سانجاق، سانجاق چىۋىن

ilwɛ	يىلۋا، زىلۋا، ئىنچىكە
inɛn -	ئىشەن -
inɛnmɛk	ئىشەنمەك
ininiʃ	ئىشىنىش
ilwiz	يىلپىز
ilik	يىلىك
imbɛ	پارول
imiz -	ئېمىت -
imizmɛk	ئېمىتمەك
imiziʃ	ئېمىتىش
in ①	ئىلان قاتارلىقلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇغا كىرىش ئۇرنى
	① ئىن (هايۋانلارنىڭ تېنىدىكى هەزىم قىلمىغان يېمەكلىكى)
in ②	② تېخى سورۇلمىغان بۇغداي
inɛ	ئاپا
inɛk	مالغا بېسىلىدىغان تامغا
inʤa – i(n)ʤimaruq	ئورۇق
inʤɛʤɛ	ئورۇق، ئاۋاق
inʧixla -	ئىنجىقلا-
inʧixlimaq	ئىنجىقلىماق
inʧixlaʃ	ئىنجىقلاش
inʧi ɓuruq	سىركە پىياز (ئىد.)
inde(n)	ئىندىن (4-كۈن)
inla – //pura –	پۇرا-
inlimaq	پۇرىماق
inlaʃ	پۇراش
inigɛ	ئېمىك ئانا (ئىنىكانا)

(قارالڭ: بە. ت. I . 1193. اينەكا)

iwɑdɛt	ئىبادەت
ijlɛ -	ئەيلە-
ijlimɛk	ئەيلىمەك
ijlɛʃ	ئەيلەش
ijlɛk	ئەيلەك، تېرىنى ئەيلەپ چىقىرىش

j

jaba < خە 哑吧	گاچا
jappaŋza	يەر بېغىرلاپ ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
japʃaŋ	ياپشاڭ، ئوڭغاق (بىر خىل ئوت)
jat – jupur	يات، تونۇشمايدىغان
jã(n)tʃ -	يانچە -
jã(n)tʃmaq	يانچىماق
jã(n)tʃiʃ	يانچىش-
jã(n)tʃuq	يانچۇق
jaxo~jaŋxo < خە 洋火	سەرەڭگە
jada	يامغۇر - يېشىن، قار - يامغۇر
△~jaʁmaq	قار- يامغۇر ياغماق
jadaj – tʃudaj	نائىلاج، ئارانلا، ئەپلەپ - سەپلەپ
jaʃ	چامغۇر
jaʁurtʃaq	قول تۈگمىنى، يارغۇنچاق
jaqa	يەر ئىجارىسى
jãqa -	چايقا-
jaqimaq	چايقىماق
jaqaʃ	چايقاش
jaqatiʃ	ئېغىز چىش
jaŋpɛʃ	يانپاش
jaŋʁaq	ياڭاق
jalda -	يالدا- (ئاتنىڭ يالىنى قىرقىشقا قارىتىلغان)

jaldimaq	يالدىماق
jaldaʃ	يالداش
jā(ʁ)liʁot	لويىلا
jā(ʁ)liq	ياغلىق (باشقا تاڭىدىغان ياغلىق)
jamā(n)	يامان
jamda -	سۇپۇر-
jamdimaq	سۇپۇرمەك
jamdaʃ	سۇپۇرۇش
jamdaq	سۇپۇرگە
jantara -	يانتاي -
jantarimaq	يانتايماق
jantaraʃ	يانتىيىش
jajaq	ياياق، پىيادە
jā(n)jiʁatʃ	يان ياغاچ (ئىشىكنىڭ يان ياغىچى)
jɛ̄(r)	يەر
jɛ̄(r)tʃiwē(n)	چۈمۈلە
jɛh, jɛh	كەپتەرنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
jɛŋgɛ̄(n)	ستولبا، سىم تۈۋرۈك
jɛlpø(n)kisɛl	ئاتتا بولىدىغان كېسەل
jɛ̄(r)weʃi	قەبرىستانلىق
jopurʁa	سۆرەم
jotqā(n) ~ jortqā(n)	يوتقان
jotʃo(n)	غەلىتە
joso(n)	يوسۇن
josul	ئالۋان بېگى (تارىخىي مەنسەپ نامى)
joʁā(n)	يوغان

joʁā(n) - jorpa	يوغان - يالپا
joʁi - jodā(n)	يوقسۇل
joqajni	يۇقىرى تەرەپ
juq	كىر
△ juq qijttimiz	كىر يۇيۇۋاتىمىز
jugaʃ	ياۋاش
julʁō(n)	يۇلغۇن
jumbulaq	يۇمىلاق
jumʃa-	ئىشقا سال -
jumʃimaq	ئىشقا سالماق
jumʃaʃ	ئىشقا سېلىش
jumurʁa	تاماق - كېكىرتەك
jumurʁa juqmasliq	قىلچە تەسىر قىلماسلىق
junduluq	قاسماق، پاسكىنا
jøtyklɛ -	تولۇقلا -
jøtyklimɛk	تولۇقلىماق
jøtyklɛʃ	تولۇقلاش
△ aʃliʁimiz tygɛp qaldi,	ئاشلىقىمىز ئاز قالدى،
jøtyklɛp biriŋlɛ-ki.	تولۇقلاپ بېرىڭلار
jørtkɛ -	يۆتكە -
jørtkimɛk	يۆتكىمەك
jørtkɛʃ	يۆتكەش
jøgij	يۆگىمەچ، يۆگەي
jyryk	سېزىك
jygɛ̄(n)	يۈگەن
jygɛ̄(r) -	يۈگۈر -

jygɛ̄(r)mɛk	يۈگۈرمەك
jygiriʃ	يۈگۈرۈش
jepindʐa	يېپىنچا
jezixo	يېزىخو (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)
qara~	قارا يېزىخو
aq~	ئاق يېزىخو
jessi	يايلاق ياپلاق
jeʃilda-	يېشىللاش -
jeʃildimaq	يېشىللاشماق
jeʃildaʃ	يېشىللىشىش
jeqe(n) ~ jeqqe(n)	يېقىن
jeni – weli	ئەتراپ - چۆرىسى
jewidaq	ياۋىداق
jitɛrlik	يېتەرلىك
jitilɛ -	يېتىلە -
jitilimɛk	يېتىلىمەك
jitilɛʃ	يېتىلەش
jitim	يېتىم
jitintʃā(n)	ھەممىگە يېتىشىدىغان
jixa – jøgɛm < خه ~下+jøgɛm	قارا - قويۇق
jiri -	ئىرد -
jirimaq	ئىرىماق
jiriʃ	ئىرىش
jirik	يىرىك
jiriŋ	يىرىڭ
jiriŋda -	يىرىڭلا -

jirindimaq — يىرىڭلىماق

jirindaʃ — يىرىڭلاش

jisap — ھېساب

jiɓaʃ — ياغاچ

jiɓitʃi — ياغىچى

jikajɛ — ھېكايە

jigojɛllik tʃapa(n) <خه ~ 裹圆长衫

ئاياللارنىڭ بىر خىل مىللىي چاپىنى (تۆي قىلىدىغان قىزلار ئۈچۈن ئانىسى تەرەپتىن تەييارلىنىدۇ)

jiginɛ — ھالقا، زىرە

jimir - — ھىمىر-

jimirmaq — ھىمىرمەك

jimiriʃ — ھىمىرىش

jiminso — بىر خىل دورىلىق ئوت

jinik — يىپىنىك

VI قوشۇمچە

1. قۇمۇل شىۋىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى ئىسىملىرىدىن كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى

ئاپپاق قىز (ئايالچە)
ئاق ئايلا (ئايالچە)
ئاقبەگ (ئەرچە)
ئاقبىلىق (ئەرچە)
ئاقتاشخان (ئايالچە)
ئاقتوغاش (ئەرچە)
ئايتوغاش (ئايالچە)
ئايتۆرۈك (ئايالچە)
ئايخان (ئايالچە)
ئايلاخان (ئايالچە)
ئايدۇرخان (ئايالچە)
ئالتۇنخان (ئايالچە)
ئالمىخان (ئايالچە)
بەسىم (ئەرچە)
بورچا (ئەرچە)
بوسۇق (ئەرچە)
بىلىق ئايلا (ئايالچە)

تاش (ئەرچە)
تاشباي (ئەرچە)
تاشتۆمۈر (ئەرچە)
تاشخان (ئايالچە)
تەكەخان < تەركەنخان؟ (ئايالچە)
توختى (ئەرچە)
توختىخان (ئايالچە)
توختاشخان (ئايالچە)
توخسۇن ~ توقسۇن (ئەرچە)
توغاش (ئەرچە)
توغاشخان (ئايالچە)
توغان (ئەرچە)
توقال (ئەرچە)
تۇران (ئەر ھەم ئايالچە)
تۇرخان (ئايالچە)
تۇردى (ئەرچە)
تۇردىخان (ئايالچە)
تۇرسۇن (ئەرچە)
تۇرسۇنخان (ئايالچە)
تۇرغۇن (ئەرچە)
تۇرغۇنئاي (ئايالچە)
تۆرۈك ئايلا (ئايالچە)
تۆلەن (ئەرچە)
تۆلەندى (ئەرچە)
تۆمۈر (ئەرچە)
تېجەلخان (ئايالچە)

جىنەستىخان (ئايالچە)
چىنتاشخان (ئايالچە)
چولڭ ئايلا (ئايالچە)
سۇپۇرگە (ئەرچە)
سۇۋۇر (ئەرچە)
سىلىمساق (ئەرچە)
قاراپۇرچاق (ئەرچە)
قاراقاش ئايلا (ئايالچە)
قاراكۆز ئاخۇن (ئەرچە)
قاراكۆز ئايلا (ئايالچە)
قۇتلۇق (ئەرچە)
قۇمبەگ (ئەرچە)
كۆسۆ (ئەرچە)
كۆيدۇرگۇچ (ئايالچە)
كىچىك (ئەرچە)
كىچىك ئاپپاق (ئايالچە)
كىچىك ئايلا (ئايالچە)
مەڭخان (ئايالچە)
مەڭلىك ئايلا (ئايالچە)
مۆسۆخان (ئايالچە)
ئوغۇلخان (ئايالچە)
ئۇزۇمخان (ئايالچە)
ئۇنچە ئاي (ئايالچە)
ئىغىلچى (ئەرچە)
ئىلىشا (ئەرچە)
ئىپارخان (ئايالچە)

يامداق (ئەرچە)
يولۋاس (ئەرچە)
يۇمىلاق ئايلا (ئايالچە)
يېتەرخان (ئايالچە)
يىدىگۈل (ئايالچە)

2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

ئا	[ɑ]
ئە	[ɛ]
ب	[b]
پ	[p]
ت	[t]
ج	[ʤ]
چ	[ʧ]
خ	[x]
د	[d]
ر (قومۇل شېۋىسىدە ئۈچى قايرىلما ئۆزۈك تاۋۇش)	[r]
ز	[z]
س	[s]
ش	[ʃ]
غ	[ʁ]
ق	[q]
ك	[k]
گ	[g]
ڭ	[ŋ]
ل	[l]
م	[m]
ن	[n]

ھ	[h]
ئو	[o]
ئۇ	[u]
ئۆ	[ø]
ئۈ	[y]
ۋ	[w]
ئې	[e]
ئى	[i]
ي	[j]

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «-» قويۇلدى.
دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «~» بەلگىسى قويۇلدى.
جاراڭسىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە (مۇشۇ قائىدە سۆزلەنگەن ئورۇندا) «。» بەلگىسى قويۇلدى، قائىدە سۆزلەنمىگەن ھەممە جايدا بۇ بەلگە قويۇلمىدى.

تاۋۇش بەرگۈچىلەر:

تۆمۈرتىدىن:

پاتەمخان ھەسەن، ئايال، 56 ياش. ساۋاتسىز

مۆتورىخان ھاشىم، ئايال، 46 ياش. باشلانغۇچ ساۋاتى بار.

ھەسەلخان، ئايال، 58 ياش. چالا ساۋات

رۇپپىيخان ماما، ئايال، 83 ياش. ساۋاتسىز

فىياز بوۋا، ئەر، 70 ياش. ساۋاتسىز نىياز

ئاقتاش يېزا توشو (داڭسىلىك) دىن:

كىچىك غوجامنىياز، ئەر، 77 ياش. ساۋاتسىز

زەينەپخان غوجامنىياز، ئايال، 66 ياش. چالا ساۋات (لەقىمى — لىپىر)

خەلىچىخان، ئايال، 63 ياش. چالا ساۋات

قىسقارتمىلار

ئە. ئەرەبچە
خە. خەنزۇچە
ف. پارسچە
ئىد. ئىدىئوم
ق. ئۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە
موڭ. موڭغۇلچە
سىل. سىلىشتۇرۇڭ
بە. ت. بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت
مون - خە: موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل.

2. س. يې. مالوۋ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل دىئالېكتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1954-يىل. 3. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1990-يىل.

4. غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل.

5. ئارسلان ئابدۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىش» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.

6. مۇھەببەت قاسىم: « مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.

7. ئېلى ئىسمائىل: «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل.

8. «ئاراتۈرۈك خەلق ماقال-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ سىفەن ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى، 1993-يىل.

9. «شىنجاڭ جۇڭيى ئۆسۈملۈك دورىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973-يىل.

10. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957-يىل.

11. «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1976-يىل.

12. «پارسچە-خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ داشۆ شەرق تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈزگەن، بېيجىڭ، 1981-يىل.

责任编辑:美丽克木·木汗穆德
封面设计:艾克拜尔·排祖拉

现代维吾尔语哈密土语 (维吾尔文)

哈 密 土 语 调 查 专 组 编
哈密地区民族古籍语言文字工作办公室负责出版

新疆科技卫生出版社(K)出版发行
(乌鲁木齐市延安路4号 邮政编码830001)
《博格达》电脑排版中心排版
自治区党委办公厅文印中心印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 7.75印张 3插页
1997年8月第1版 1997年8月第1次印刷
印数:1——4000

ISBN7—5372—1329—1/H·12(民文) 定价:15.00元